

« يوگلسن ايجره كه بوقتوز بقا گليندائبات
عجب سعادت ابرو چيقسا يخفيليك بيله آت. »
نواب

تورک اؤلجه تيم

تورک ديللرينك اشتقاقى و ادبى لغتلىرى

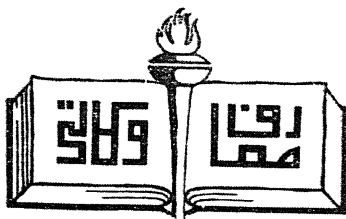
اولغور ، ياغاناي ، قازانه ، آذربى و غرب تورکجه لرله قوياال ، باقوت ، آلتاي ، موداسه و قيرغيز
لهجه لرليك لغتلىرى و غرب تورکجه سينده قوللانيلاده عرب و عجم کلمه لرني سواهدى و أمثالده ماربهر.

« يا ناظرأ فى كتابى جدّ مجتهدأ
إلى المعالى فإنّ الخير مأمول
وإن لحظت قصوراً أهد معبرةً
فالعذر عندكram الناس مقبول. »

مؤلفى :

حسين كاظم قدرى

برنجى جلد

استانبول — دولت مطبعسى

۱۹۲۷

دېيام

«بماذ سالما اين نظم و ترتيب
زما سر دزه خاک افتاده جاني
غرض نقیشت كزما باز ماند
كه مستی را ننی یابم بقیاسی
مگر صاحبلی روزی برحمت
كند در كار درویشان دعایي»
سعدی

تأثیری دها ما مدید و شدید اولدی . یگر مینجی عصر ، دنیانك بر چوق برلرینده ، ملت امللری و حسلری او یاندیرمشدی . تورکرده ، باشقا ملتلر کچی ، ملتلری و بونك ائمههم جامعهسی اولان دیللی اطرافینده طوبلانق لزومینی دها ای آکلادیلر . شرق قریبک بوصول زمانلرده کچیردیمی مهم و متوالی انقلابلرده ، تورک ملتلرینک بویله برجهت جامعه به وردیکلری اهمیتک اسباب وعوامینی تفصیلاً یازمق بزى مقصدیمزدن اوزاقلاشدیرر . ایلک صفحه انقلاب اولان مشروطیتک مبدأینده وایشلرک منطقی برمجریه دوغروکتدیگی زمانلرده ، عثمانلی حکومتی «قوزموپولیت» بر سیاست تعقیب ایدیور و اوزون عصرلردن بری استبدادک و تحکیمک شنیع و نجیح مظالمی آلتینده خائب و خاسر ایگلکین عناصرک ، مشروطیتک تأمین ایده جکی حقلردن متقابلاً استفاده ایتمک ایسته یه جکلرینه و او زمانه قادر اولنلری بر برینه دوشمان موقعبنه کورتورهن آمال و حسیات افتراقه کمال اخلاص ایله نهایت ویره جکلرینه ایثانیلیوردی . بویله برظنک اصابتینه قناعت بخش اولان حادثهلرده اکسیک ده گلدی ؛ انقلابک بدایتینده متقابل بر اعتماد حصوله گلمش ، و غیر اسلامی عناصرک اظهار وادامه ایتدیکلری حسیات و آماله بردورغونلق عارض اولمشدی . . . بوجال ، آتی ایچون امید بخش اولق طبیعی ایدی . عثمانلی حکومتینک «قوزموپولیت» بر سیاست اداره یه طرفدار اولماسی ده بوندن ناشی ایدی ؛ فقط ، آرادن پک چوق زمان کچمه مش ایدی ، که

«تورک لقی» ، غرب لهجه سیندن باشقا اویغور ، جاغانای ، آذری و قازان دیللرینک و اویغورجهدن آریلان و بو نقطه نظرده بوتون تورک دیللریله اوزاق یاقین برمناسبت عرض ایدهن قویبال ، یاقوت ، چوواش ، قیرغیز کچی لهجهلرک اشتقاقی ، مقایسوی و ادبی بر «لغاتنامه» سیدر . اوتوز بش سنهک متهدی بر سمیک حاصلهسی اولان بوکتابی تورک دیللرینک بر اصلدن توره دیگینی کوسته رمک و آتیا بر «وحدت لسانیه» به دوغرو کیدیله بیلیمک امکائینی حاضرلامق ایچون یازدم .

تورک ملتلرینک ، زمان زمان معروض اولدقلمی سیاسی ، اجتماعی و اداری . . . انقلابلردن لسانلرینک ده آز چوق متأثر اولدینی و بونک نتیجهسی اولق اوزره تورک لهجهلری آراسینده تلفظ و شیوه اعتباریله مهم مهم تحالفلر وجوده کلدیگینی هرکس بیلیر . بوتون بو دیللرک منشائی اولان اویغورجه عصرلردن بری اولو بر دیل حالینه کیرمش و بو لسانده یازیلان «قوداتقو بیلک» بر چوق مستشرقلر زردینده مرغولجه بر کتاب صایلمش ایدی . فقط ، کونک برینده «اورخون» کتابه لرینک بر تورک دیلینده یازیلش اولدینی آکلایشلنجه ، بو لسانک شرفده ، بو صبح ازل دنیاسینده مهم بر موقع اجتماعی و مدنی حیاض اولدینی کورلدی و «تاریخ السنه» نقطه نظریندن جالب دقت و اعتبار اولان بو حقیقتک ، بر چوق سیاسی و اجتماعی سیدلردن دولانی ، مختلف تورک قوملری و بالخاصه غرب تورکلری آراسینده کی

وَ بونك باشقا تورك لهجه ليله مناسبات و روابط اشتقاقيه و لغويه سيني تئيت ايتك لازم ايدى ؛ « تورك لغتى » توركك حريته متعلق اولان بويله مهم بر « غايه » به دوغرو آتلمش ايلك آديدر .. بعضى مفرط دوستلر بوزك دوشوندىكلى گيى ، غرب توركجه سيني آلتاي داغ ليله دوغرو سوروكلمك خاطرمدن بيله گچمهدى ؛ بالعكس ، تورك ديللى آراسينده كى مناسبتلى و رابطة لرى گوسته رمك صورتيله ، بوتون تورك ايلينده اڭ متكامل ، اديباتجه اڭ زنگين ، و تمتدن بر ملتك فكر لرى و حسلى افاذه به اڭ مساعد اولان غرب توركجه سينك طبيعه و علما حائر جحان اولديغى بيلدirmek اچون چالشم .

توركانك موغوللرله و شرقى آسيا قوملريله علاقه دار اولان ايلك ادوار تاريخه لرى تبيع ايتك ، استقبالىزى بوقادار اوزاقرده آرامق اچون برسب تشكيل ايدمه ز . هر نه يامش اولساق « اولو » بر ديل اولان اويغورجه يي ديريلمك المزدن گلمه ز ؛ گلسه ده بر فائده برمه ز . « قودا تقويلىك » ، « بختيار نامه » و « معراج نامه » دن باشقا ، مير عليشير نوايى نك چاغاتايجه ده مهم بر حوله اديبات وجوده گنيرن اثر لرى ، آنجاق تاريخ و اشتقاق نقطه نظر يندن علمى بر قيمتى حائر اولابيلير . بوگون ، بونلرى تورك اديباتينك قابل تقليد بر نموذجى عد ايتك ممكند گلد . اڭ دوغروسى ، تورك عالمينك تايمين حيات و استقلال اچون شدتله محتاج اولدينى مآثر علم و اذعان و خصيصه تمدن و عرفان بزه شرقدن ده گل ، آنجاق غربدن گله بيلير ؛ بو ، مناقشه به تحملى اولمايان واضح بر حقيقتدر . « تنظيمات » دوره انقلابينك باشينده بولونان ذوات ده بو حقيقتى گورمش و فقط لايق اولدينى جديت و اهتمام ايله تطبيقه جسارت ايدمه مشلردى ... بزم اچون مهم و حياتى بر « غايه مليه » ، بر « هدف آمال » بر « عمد سى » تشكيل ايدن بو حكى حقك :

- وَلِكُلِّ وَجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّهَا فَاسْتَبَقُوا الْخَيْرَاتِ ...

سوره بقره - ۱۴۸ نجى آيت

— هر امتك بر قبله سى واردر ؛ اورايه توجه ايدر . خيرلى ايشلرده مسارعت ايدگز .

بيانيله ده مؤيد گوره بيليرز . « خير » ك ، مات اچون بر منفعت اجتماعيه وجوده گنيرن ايشلردن باشقا بر يره آرانيلمايا جغنى سويله مه به لزوم يوقدر . غرب توركجه سينك ، بر جوق سييلردن دولاي ، عصرلردن برى قازانمش اولدينى سلطه نك تاثير لرى ، تورك دنيا سينك آرزوق متلى بر حرنه مالك اولان يرلرينده داها

غير اسلامى عناصرك پويان اولدقلى امللردن و احتراضلردن صرف نظر ايدمه به جكلى آكلاشيلدى و توركك جامعه اداريه و سياسيه سينك بونلرى اداره واحده آلتينده طومايه مقتدر اولمايا جغنى گورلدى ؛ و اوزمان سياست حكومه باشقا بر استقامت و يرليك مجبوريتى حاصل اولدى ؛ « پان اسلاميزم » سياستى ... فى الحقيقه ، دين اسلام بر « اخوت دينيه » اساسينى قويمش و مختلف ملتلى بو جامعه اطرافينده طوپلامشى . . نه چاره كه ، بو مهم « غايه دينيه » نك صدر اول اسلامدن اعتباراً ، اسلاميت عالمينك شرق و غربينده تزلزله اوغرا دى ؛ و شيخين محترمينك دوره خلافتلريندن سوگرا اُسكى اهميتنى همان تماميله غائب ايتديكى محقق ايدى . داها سوگرا لرى « اخوت اسلاميه » نك بر نظريه ، بر حقيقت تاريخيه حالينده قالدغي بيلديره ن حادثات صايلا مايا جق قادار چوقدر . دينك تاسيس ايتديكى « اخوت » جامعه سينك تناقص و زوال شدتى « ملتيت » حسلرينك ارواج بولماسيندن دولاي ايدى . مذهب و عقيدة اختلافلرينك ، لسان و اعتياد فرقلرينك ، اجتماعى و فكرى انقلابلر و سياسى حادثه لرك بوجريانى شدتله نديره جكى طبيعى ايدى ؛ اويله ده اولدى .. « پان اسلاميزم » سياستينك بلكه نيلن مواز نه يي تايمين ايدمه به جكى ، مملكتك بر جوق يرلرينده گورولن و دفعاتله مداخلات اجابى دعوت ايدن قياملر و اختلافلرله آكلاشيلديقدن سوگرا ده « پان توركيزم » سياستينه دوغرو كيديلدى ، كه اڭ سوڭ تورك انقلابى ده بوجريانىك طبيعى برهدنى اولمقدن باشقا بر شى ده گلد . غرب توركلى ، بالقان حرييندن سوگرا سوروكله نديكلى عمومى حربه مدهش و تلافيسى غير قابل ضايعاته اوغرا ايلر و وطن اصليلرى اولان يرزده و زمانك الحآت و مقتضياتينه موافق برشكلده تاسيس حكومتدن باشقا ، تشكيلات اجتماعيه لرى ده بويكى وضعيتلرينه گوره ده گيشديرمه به مجبور اولديلر .. بوتون بو حادثات و انقلابات ملتيت جامعه سينك بومهم « عروة الوثقى » نك ، استقلاللرى خاطره و خياله گلمه ين فداكارلقلرله و مجاهده لره يكدن قازانمايه مجبور اولان غرب توركلى اچون سوڭ بر « ملجأ » اولديغى ايدن اى آكلا تدى . بزم اچون بو جامعه اطرافينده ياشامق و يا اولمكدن باشقا امكان خلاص يوقدر . بو حقيقته گوره « متلى ديل » بك زياده اهميت كسب ايدى و بونى يگى حيات اجتماعيه مزله متناسب بر حاله بولوندرمق لازم گليور . لسانك محتاج اولدينى انقلابك ناصيل و نه زمان بايلا بيله جكى مسأله سيني بوراده مناقشه ايتك ايسته مه يورز . يالگز ، بو انقلابدن اول كندى ديلزى بيلمك

تشکلهای رینده و گچیردیگری انقلاببرده، افاده افکار و حسیاتده و شیوه و سلیقه لسانیده حاکم و مؤثر اولان قوتلر و بونلردن ایلهری گن جریانلر اشخاصک اراده لریندن زیاده زمانک الحا آئینده گوروله بیلیر . اتفاق بر طرزده بر لسانک تأسس ایدیه بیلدیگینه بوتون دنیا یوزینده تک بر مثال گوسته ریله بیلیرمی؟ قادیسیه مغلوبیتی اوزرینه اسیکی ایرانک دوشدیگی زوال وانقراضدن مضطرب ونالان اولان فردوسی طوسی، عربلرک و عربلرک اؤ بویوک و بی امان بردوشمانی ایدی. « شاهنامه » ده قوللاندینی عرب سوزلری یوزدن زیاده ده گلدر. بویوک شاعر، شاه اُریله ایران سلطنت ومدنیستی اعادة واحیا ایدیه مه دیسه ده؛ هر حالده عجم دیلینی محقق بر انقراضدن قورتارمیه موفق اولدی ... حال بویله ایکن « شاهنامه »، بو اثر معظم ومخلد، کندیندن صوگرا گنلر ایران شاعرلری نزدینده شایان تقلید و امتثال گوروله دی؛ وبالعکس سعدینک عرب سوزلریله مالامال اولان منظوم و منثور اُترلری، ایران ادبیاتینک اؤک زیاده تقلید ایدیلن بر انمودجی اولمقدن خالی قلمادی ... بونک سببی بسطدر: فردوسی، طبیعتک و حادثاتک جریان منطقیسینه قارشو یورومک ایسته مشدی؛ سعدی ومقلدلری داها زیاده بوجریانه تابع اولدیلر .. فردوسیدن برچوق عصرلر صوگرا، میرزا فتحعلی خانک ویانه ده طبع ایدیلن « نامه خسروان » نده برتک عرب سوزینه تصادف ایدیه مه ز . بو حالیه وسلاست افادیه سیه برابر، بوگوزله اُترک پک ضعیف ونسبی بر شهرت قازانا بیلمش اولماسینده کی سببده « شاهنامه فردوسی » حقیقنده سوبله دیگمزدن باشقا بر شی ده گلدر ..

بر آراق، قازانده انتشار ایدن « وقت » غزته سی، قازان ادیلرینی ومحررلری صرف بو لسانده مقاله لر یازمیه دعوت ایتدی و بر چوق کیمسه لر طرفیندن یازیلان شیلری ده « تیل یاریشی » عنوانی ویریلن بر مجلده باصدیردی. بومقاله لر دقتله او قوندینی زمان، موضوعلرینک پک بسیط فکرلرک وحسلرک افاده سینه انحصار ایتدیگی گوزه چاربار. چونکه: غرب لهجه سی ده داخل اولدینی حالده، تورک دیللی هنوز « متکامل » بر لسان حالینی آلامشدر . بونک عرب وعجم سوزلریندن تجریدی ده بودیلی داها ابتدائی بر حاله ارجاع ایدیه جکدر. خلاصه، لسانمژک استقبالی آتای داغلرینده وتورکلرکک « قبله آمالینی » ده لیگون بولداقه آرامق طرفداری اولمادیغمز قادار؛ مختلف تورک ایلرینده قوللانیلان وبرلریله اشتقاقی مناسبتلر عرض ایدن لهجه لرک، بونلرک آراسینده اؤک زیاده متکامل بر شکل آلان

بویوک بر شدتله محسوسدر؛ وقازان و آذری دیلرینک گچیرمکده اولدقاری انقلاببرده بولهجه یه دوغرو گوندن گونه آرتان بر تمایلک آتاری مشهوددر . سیاسی امللری و بونلردن دوغان احتراض بحراندینی زمانک دائمی الجریان اولان انقلابرینه بیراقدیقندن صوگرا، علم نقطه نظریندن تدوین ایدیه جک بر غایه آنجاق « وحدت لسان » اولایلیر. اساسا موجود اولان بویله بروحدتک، لسانه و ادبیات لسانییه و حرث متلی یه انحصار ایدوب ایدیه مه یه جگی بزم شیمیدین قطعیتله حکم ویره مه یه جگمز بر « استقبال » مسأله سیدر. بز، یالگنر ملیت حسلرینک تبارز ایدیه بیلدیگی یرلده غرب تورکجه سینه دوغرو بر تمایلک موجود اولدیغینی سوبله مکله اکتفا ایتک ایسته رز . بوکا سائق اولان شی ده، بولهجه نک دیگر لریندن داها زیاده تکامل ایدیه بیلمش وعصر حاضرک احساس ایتدیگی فکرلری افاده یه داها قابلیتلی بر شکل آیلیمش اولماسیدر .

بز، عصرلردن بری ادبیاتدن، مباحث فنیهدن باشقا لسان عوامده حاکم و داها دوغروسی لسانک مالی اولان عرب وعجم سوزلرینی دیلزدن بوتون بوتون چیقاروب آتمق صورتیه غرب تورکجه سینک « اصلاح » ایدیه بیله جگینه قانع و طرفدار ده گلر . عرب و عجم سوزلریندن تجرید ایدیلن تورک دیلی، ابتدائی بر لسان حالینه گلیر، که مفرطانه امللرله دیلزه بوشکلی ویرمکده هیچ بر منفعت اولماز . باخصوص، عربجه دن تورکجه یه گچن سوزلرک معنالیله اولسانده کی استعماللری ومدلوللری آراسینده پک بویوک فرقلر اولدیغینی کیمسه انکار ایدیه مه ز . ینه بو مقصدله و صرف تلفظه مستند اشتقاقلرله ألفاظ مولدیه وجود ویرمک و بویوزدن قواعد لسانییه یی آلت اوست ایتک تجویز ایدیلیر غرابتلردن ده گلدر. فقط، برچوق الفاظ مهجوره یی احیا ایله قوللانمق و بونک ایچون دیگر تورک لهجه لریندن اقتباساتده بولونمق دائما ممکندر . اؤک دوغروسی بابانجی دیلردن آلینان سوزلری کندی دیلرک قواعد صرفیه سینه و سلیقه لسانییه مزه گوره قوللانمق، احتیاج اولمایان سوزلری بر طرفه آتمق، قواعد معنییه اتباعاً، عصرلردن بری مهجور بر حالده قالان املا حرفلرینی اهل ایتمه مک . . گبی معقول تدبیرلر واردر . بوتون تورک دیلرینده قوللانیلان واسملردن صفتلر و بونلردن اسملر وجوده گتیرن اُداتلری، ممکن اولدینی درجه ده توسیع وتشمیل وسامعیلکدن چیقاروب قیاسی بر طرزده ارجاع ایتک صورتیه لسانی گنیشله تمک دائما ممکندر .

رد و انکاری قابل اولمایان حقیقت شودر، که لسانلرک

اولیورز . تورک قوملری آراسینده کی وحدت عرقیه ولسانیه گورلکدن سوکرا ، ملتیلری کبی دیلیرینکده کندیلرینه نسبت ایدیله جگی و اورتاده چاغانایجه ، اوزبکجه ، نوغایجه ، تاتارجه و عثمانیجه . . ده گل ، یالکز بر دیل ، « تورکجه ، و « تورک دیلی » اولدینی آکلاشیلدی . بودیلک ، موضعی سبیلردن ، عادات اجتماعیه نیک تبدیلیندن و عرقی مناسبتلردن دولای متعده لهجه لری آراسینده گورولن اختلافلرک بعض شیوه و سلیقه و تلفظ فرقلیندن داها ایله رییه کچمه دیکی میدانده در . « تورک لغتی » ، اشتقاقات لسانیه اساسلرینه گوره . بو حقیقی آچیق بر صورتده میدانه چیقاریبور و هرلساندن کتیریلن منظوم و منشور یوز بیگلرجه شواهده لده اادیات لسانیه نیک اوزاق و یاقین زمانلرده و مختلف قوملر زدیینه آلدینی شکلری ده گوسته ریبور .

وثرات سیاسیته دن ، و انقلابات اجتماعیه نیک وجودیوردیکی اختلافلردن . . صرف نظر ایتدیگمز زمان ، لسانک و ملتیک آلدینی شکلره و مختلف آدلره رغماً هریده بر قالدیفینی گوره بیلیرز . چین ایچلردن آق دگیزه ، قطبک دوگمش اُنکینلریندن عربستانک صیجاق چوللرینه . . قادر اوزانان بو واسع عالمک هر نه طرفینه باقش اولساق برصویه و بر دیله تصادفاتیمک ممکندر . تورک فطرت و جبلتی ، تورک قانی ، تورک خصتی . . بو اولکه نیک هیچ بر رینده دهرین و اساسلی بر باشقالق عرض ایتمز . بغدادده کی عرب خلافتینه و دولایسیله دین اسلامه ماده و معناً و سیاست قوت و سطوت بخش اولان ، چینک حکومت سماویته سینده عصر لرحه مدت اون بشدن زیاده سلاله و خاندان سلطنت یاشادان ، بر کون جنگیز قان ایله شرقده و غربده ، باشقا بر زمان سلطان بار ایله هندوسننده ، ایرانده ، داها باشقا دورلرده عربستانده ، مصرده ، شمالی آفریقاده ، ماجارستانده ، آوستریاده ، روسیاده ، آق ده کیز آدالرینده . . دوگوشن ، حکومتلر تأسیس و احما ایدهن ، بر جوق یرلرده مهم مهم انقلابلر یابان . . بر دیل ایله سویله شن ، بر طرزده دوشونوب دویان . . هب بر ملت ایدی . شرقک ، اون بش عصردن زیاده سورن اُدوار تاریخته سینده ، تورکلرک بعضاً ظفردن ظفره قوشدقلرینی ، بعضاً همزیمتره اوغرادیلرینی ، فقط هر زمانده و هر یرده کندی وارقلرینی مدافعه دن کبری دورمادیقلرینی گورور و سلطان بارله برابر :

بارک ستیزه مکن ای میریانه

چالاک و مردانگی ترک عیانت

غرب تورکجه سیننه دوغرو کوندن گونه یا قلاشمالرینی آرزو ایدهرز ؛ و بویه بر « جامعه » اطرافینده طوبلانان تورک قوملرینک استقباله داها مهم زمینلر اوزرینده نظاهر ایدهن مناسبتلره مقارن اولاجقلرینی ممکن گورورز . « وحدت لسان » دن شیمدیلک آکلادیغمز و بکه دیگمز بودر . .

قازان تورکلرینک ، تانارلرک دیمه مک ایچون ، پک کنج وفات ایدهن متلی شاعرلری توقای :

ای طوغان تل ، ای ماطور تل ،

نه تکم ، نه نگه منک تلی ؛

دنیاده کوب نرسه بیلدم

سین طوغان تل آرقیلی !

سوزلریله ، قازان لهجه سینک و کندی تعبیریه « تاتارجه » نیک مدیحه خوانی اولدقدن سوکرا ، دیگر بر یرده :

« ترجمان غزیته سن آلابزی ؛ بارمی آنده برکنه تاتارچه سوز ؛ کوچلری بتگانجه ، بز « ترجمان » بابی آرطندن قالمیز ، دیب ماطاشقان ایسکی الفتچی و باشقه ده بر نیچه محررلرک تخریرلرن آلکز . بارمی آلارده تاتار روحی و تاتار سوزی . .

آندی محررلر بز تاتارلرینی ترکله شددرکه ؟ (؟) آظرشما دیلر . لکن بولدر آلماسقلرینه تمام گوزلری جینگا چکنه طوقتادیلر . « ترجمان » نیک غنه آراتیره جلاغانلنی ایشتوله . . .

« برهان ترقی » طاغی یا ککش یوگمش بولسه ده ترک جمله لری ترتیب ایتوب ماطاشقان بولوب نیندی گولگیلر اشله مه دی ؟ . . اوز آزالرنده تورکجه سویله شوب مایمللاوچی (؟) شا کردلر ، باشلرینه فس کیوب « عثمانلر اُفندم » دیب یوروچی خفتلر بزده آز بولمادی . . غزیته لرده « بوندن » ، « بویه » کبی سوزلرینگنه قالدروب تاتارجه یازلاشلا دیلر . کتاب و رساله لرده ، تاتارچه چغه . بز تاتارلر هانده تاتارلر بولوب قالدق . ترکلر استانبولده بز مونده ؟ خیرلی بولغه ! . . .

خلق ادبیاتی ص ۳۵ و ۳۶

دیوردی . قازانک « شرق قلوبی » نده طوبلانان وطنداشملر حضورینده ایرادایدیلن بوخطابه نیک نه یولده تلتقی ایدیله سی لازم گلدیگینی اوزون سوزلرله آکلاتمایه احتیاج یوقدر . .

تورک تاریخینک عرض ایتدیگی بر خصوصیت واردر ، که جالب اعتباردر : تورک ملتیلری کندی آدلریله ده گل ، خانلرینک و خاقانلرینک ناملریله آکیلرلر . چاغانای ، اوزبک ، نوغای ، سلجوق و اُک سوکرا ده عثمانلی تعبیرلرینده بوغرابته شاهد

گرزود نیایی و نصیحت نکنی کوش
آنجا که عیانست چه حاجت به بیانست!

سوزلرینی تکرار ایده رز .

آسیا تاریخی یازان تورکلردر . تأسیس حکومتده ، مختلف انقلابات تاریخیده ، مهاجر ترده ، ظفرلرده ، مغلویتلرده ، آقینلرده ، چاپوللرده . . . دائماً تورک قالان و تورکلگه خاص اولان اوصافی محافظه ایدن تورکر ، آراسیرا فکر آیرانلی و یا چینلی اولمشلر و بو ایکی مملکتده گوردکلری مدنیتک ، طرز حیات و معیشتک تاثیریندن کندیلرینی قورتاراماشلردر . شونیده اونوتامالی دره که ایران و چین مدنیتلرینی باشقا مملکتلره گوتوره و آسیانک برچوق یرلرینده مهم مهم انقلابات فکریه و اجتماعیه بادی اولان ینه تورکلردی . . . بزم اعتقاد مزجه ، تورکی باشاداجق ائک مهم قوت دائماً تورک قانق و باشقا ملتک تکاملات مدنیه لریندن استفاده ایتمک . . . اولاجقدر .

قویبال ، چوواش ، آلتای . . . دیللیری و قافقاسیانک اسکی آبارجه دن مشتق لهجه لری ، اقصای شرقده متوطن توندراسلرک لسانلری . . . تورک دیلیندن آیریش لهجه لردر .

اورال - آلتای عائله لسانیه سینه و آلسنه التصاقیه نسبت ایدیان تورک دیلینک موقعینی لسان عالملری شو یولده کوسته ریورلر :

- ۱ - فینو اوغریه یه ن ؛
- ۲ - تورک ؛
- ۳ - مونغول ؛
- ۴ - مانچو . . .

دیللری . . . ایلك عائله یی تشکیل ایدن :

لاپون ، فین ، ماجار ، چره میس ، باشقیرد ، ووغول و ساموید دیللیله قافقاسیاده اسکی آبارجه دن اشتقاق ایدن لهجه لر . . .

ایکنجی عائله یی وجوده کتیره ن :

غرب تورکجه سی ، آذری و سلجوق لهجه لریله تورکنجه . . . اوینورجه دن مشتق اولان اوزبک ، قازان ، چاغانای ، قیرغیز ، آلتای ، نوغای ، چوواش ، قویبال - قاراغاس و تارانچی لهجه لریله قریمه و لهستانده قارایمن یهودیلرینک دیللیری . . . شمال تورکجه لری : یاقوتجه ایله بوندن آیریلان لهجه لر . . . اوچونجی عائله یی تشکیل ایدن :

اژدرهان طرفلرینده قوللانیلان قالموچه . . .

دوردنچی عائله یی وجوده کتیره ن :

تونغوز ، مانچو و قورا . . .

لهجه لریدر . بو دیلله ره قونوشان مختلف قوملرک اوغرادیلرلی انقلابلر ، محوف هر ج و صرجه لر ، متادی محاربه لر و مهاجرتلر . . . آراسینده تورک ملتیی کبی تورک لسانینکده مصون و محفوظ قالماسی شایان اعتباردر . ایکی عصردن عبارت برمدتده سلجوق تورکلری اوچ دفعه دینلرینی ده گیشدیردیکلری ، شامانلیکدن خریستیانلغه ، بورادن ده مسلمانلغه کچدیکلری حالده ینه دیللیرینی اونوتامادیلر . یالگنر محیطک و تاثیرات محیطه نك ایجاباتیندن اولمق اوزره ، سبازی و اشکال وجهیه لری ده گیشدی و آرارینده بو یوک بو یوک فرقلر حاصل اولدی . اودرجه ده ، که بوگون آنادولیلی بر تورک ایله بر قیرغیز ، بر ماجار ایله بر اوستیاق آراسینده بومناسبات صهریه یی ، بیلدیره ن أعراض و علام و وجهیه پک مضاق و قاریشیدر . بونگله برابر ، مختلف تورک دیللیری آراسینده کی مناسبات اشتقاقیه دن اونملترک برأصلدن توره دیکلرینی آکلامق ممکندر .

موغول و مانچو لهجه لریندن ، ماجار و فین دیللیرینه قادر آسیانک برچوق یرلرینده سویله ن لسانلر آراسینده اصلی و اشتقاقی رابطه لر و مناسبتلر واردر . تلفظک ا کثریا آهنگه و سلیقه . تابع اولان بسیط و ابتدائی طرز لریندن قواعد لسانیه و اصول اشتقاقیه . . . قادر بر لسانک تشکل و تصر فلرینه راست گلیرز . بوتون تورک دیللیرینده بسیط هجلی اذاتلر فعللره و اسملره التحاق ایله املائی اشتقاقی و صر فیسنی محافظه ایدن مختلف معنالی کله لری ، اسملری و صفتلری وجوده کتیریر . بر علم بشر عالمی ، قحفک و کمیکلرک اشکالیندن اوصاف عریقه و مناسبات صهریه یی ناصیل استدلال ایدره سه ، بزده تورک دیللیرینی وجوده کتیره ن سوزلرک اشتقاق لریندن ، طرز تلفظ لریندن ، تابع اولدیگی اسلوب و سلیقه دن ، شکل املا لریندن . . . برغایه و وحدت لسانیه یه انتقال ایده بیلیر و اوزمان قازان و قریم تاتارلرینک ، نوغایلرک ، بخارا اوزبکلرینک ، چین تورکلرینک ، آذری دیلیله قونوشان ایران و آذربایجان ستی و شیعیلرینک ، آنادولی خلقینک ، روسیانک و سیبیریانک واسع قیرلرینی ، بوز قیرلرینی و قاقازلرینی دولدوران قیرغیزلرک ، قازاقلرک ، مانچولره ، قورالیلره ، تونغوزلره ، فینلره و سامویدلره . . . قادر بوتون بو محشر اقواک . . . بر دیل ایله دوشونوب سویله دیکلرینی گوره بیلیرز . لاپونیا و فینلاندا لهجه لرله اورال و وولغا صولری آراسینده تصادف ایدیله ن چره میس ، باشقیرد و ووغول لهجه لری ،

قادر گلیر و بوراده تورکجه‌یی و ایران ایله قافقا یاده «آذری» وینه ایران ایله آنادولیده «سلجوق» لهجه‌سینی تشکیل ایتدیکن صوگرا «غرب» تورکجه‌سینی وجوده کتیریر. عربلرک «ماوراءالنهر»، «سغد» و «سغدیانه» دیدیکلری اورتا آسیانک دیلی بو شرق تورکجه‌سیدر. بخاراده، سمرقنده، خیووده، تاشکند و کاشغر طرفلرینده و بورالره جوار اولان مملکتلرده سوبله‌نن دیل بودر. علی شیرنوییلرک، سلطان حسین بیقرالرک، سلطان بابرلرک. دوشونوب یازدیقلری و بزه شاه اثرلر براقدیقلری و دیلدر. بونک «چاغاتایجه» دینیلن و آزچوق متکامل و فقط شکل تاریخیده قالمش برادیاتیه مالک بر دیلدن باشقا اوز بک، قارا قالپاق و قیرقیز کیله لهجه‌لری واردر. وامبیری، Cagataische Sprachstudien عنوانلی اثرینده، چاغاتایجه‌نک بو مختلف لهجه‌لری آراسینده کی فرقلری شومثاللرله گوسته‌رییور.

چاغاتایجه :

قاراتاونینک باشیندن کوچ کیلادور
آراسیندا قارا یورغام یورغلاب بوش کیلادور
قارینداشیدن آریلغان یامان ایکان
قارا گوزدین یومالاب یاش کیلادور

اوزبکجه :

قاراتاونینک باشیندان کوچ کیلادور
آراسیندا قارا یورغام یورغلاب بوش کیلادور
قارینداشیدن آریلغان یامان ایکان
قارا گوزدین یومالاب یاش کیلادور

قارا قالپاقجه :

قاراتاونینک باسیننان کوش کیلادی
ایسیندا قارا یورغام یورغلاب بوش کیلادی
توغانام آریلغان یامان ایکان
قارا گوزدین تامشیلاب یاش کیلادی

قیرغیزجه :

قاراتاونینک باسیننان کوش کیلادی
کوزکیندا قارا جورغام ساتیلداپ کیلادی
جارقینینک آریلغان جامان ایکان
قارا گوزدین مولدیراب یاش کیلادی

گورولییور، که بعضی حرفلرک تبادیلندن ایله‌ری کلن فرقلر جلبدقت ایده‌جک درجده مهم ده‌گلدیر. بوتبادلی آشاغیده کی خلاصه‌دن آکلاییلریر :

براصل و مبداؤه واران بو مختلف لهجه‌لرده بر بریندن آلینمش و بعضاً شکل ابتداییلرینده قالمش و اکثریا تلفظ اعتباریله بک چوق ده‌کیشمش یوزلرجه، بیکلرجه سوزلره راست گلیریر. مثلاً، میلادک اون آلتینچی و اون یدینچی عصرلرینده ماجار دیلینه غرب تورکجه‌سیندن بر چوق سوزلر گیرمشدی. یینه ماجارجه‌ده، غرب لهجه‌سینده مهجور اولان متعدد تورک سوزلرینه تصادف ایدیوریر؛ و تونفوز، موغول، چاغانای و مانچو لهجه‌لرینه هاند یوزلرجه سوزلرک بولسانه کیردیگی‌ده بیللیوریر. بوحالی، شوصایدیغمز قوملر آراسینده کی مناسبلرک و مقارنتلرک بر نتیجه طبیعی‌سی عدایده‌مه‌یز: چونکه ماجارلرک بو طائفه‌لرله هیچ بر مناسبلری تاریخاً معلوم ده‌گلدیر.

بشنجی عصر میلادیدن اون اوچونجی و بلکه اون آلتینچی عصره قادر، آسیانک بر چوق یرلینده، ملی، سیاسی، و اجتماعی مهم مهم انقلابلر حصوله کلمشدی. بر طرفدن تشککل ایدن ملتلردن سریع الانقراض و یا آز چوق بر زمان پایدار اولایلین، کوچوک بویوک حکومتلر میدانه چیقیور و بو مؤسساتک هر بری یگی بر تورک عنصرینک حیات و فعالیتیه علاقه‌دار بولونیوردی. میلادک اون اوچونجی عصرینده روسیایه مستولی اولان موغوللرک طورونلری، موغولجه‌یه هیچ بگزمه‌مین بر دیل ایله قونوشیورلردی. [ئون قاهون] یینه بو عصرده بر تورک دیلیله قونوشان قیچاقلردن بر قبیله‌نک ماجارلرله قاریشدیقلری تاریخاً محققدر.

فینو اوغرییه‌ن دیلرینی، تورک و موغول و مانچو کیله متعدد کومه‌لره آیرمق ممکن اولسایله، بولسانلرله متکلم اولان ملتاری و بونلردن آریلان قوملری مختلف جنسلره نسبت ایتمک دوغرو ده‌گلدیر. [ئون قاهون] ثابت و محقق اولان بر حادثه تاریخیه‌ده، آسیانک بر چوق یرلینده بر اصلدن اوره‌ین و بر دیلدن آریلان لهجه‌لرله قونوشان قوملرک، شوراده بوراده اوافق و بویوک حکومتلر و هیات اجتماعی‌لر حالینده یاشامش و هر هانگی بر طرفده دوچار انقراض اولان بر قومک یرینه داها اوتده یگی بر وارلنک میدانه چیقمش اولماسیدر. شرق تاریخینک بویوک و اونستده شایان حیرت و اعتبار صحیفه‌لرینی دولدوران بو وارلق، تورکک ابدی و ازیلی حیاتیدر.

..

مستشرقلرک «شرق تورکجه‌سی» امیر ایتدیقلری «چاغانای»، لهجه‌سی چین ایچیریلریندن باشلا یوب قوزغون ده‌گیزی نیلرینه

طورونی خلیل شعرلرینی عجم دیلینده سویله مشدی . علیشیرک
 « محاکمه اللقتین » آدینده بر کتاب یازماسی و بو اثرینده تورک
 و عجم دیلرینی مقایسه ایتدیکن صوگرا تورکجه نیک فارسیدن
 داها زنگین اولدیغینی اثباته اوغراشماسی ، او عصرده متلی لسانه
 دوغرو کورولن تمایلیک شدت و جدیتینه عطف ایدیلک لازم
 گلیر . فی الحقیقه سید علی همدانی ، لطف الله نیشابوری ، کمال
 خجندی ، أحمد کرمانی ، علامه سعدالدین تفتازانی ، لغویوندن
 جزری و أمثالی عالمیری بواقلاب حرکتینک باشینده کوریوروز ،
 بولردن صوگراده عبدالرحمان جامی ، سهیلی ، معین الدین ،
 تیمورلنک حیاتینی نظماً یازان هاتقی ، طورونی اولوغ بکه بدیع
 و بیان او قودان بخاری ، موغوللر ائینده شهید دوشن شیخ
 أجل نجم الدین کبری اولادیندن شیخ حسن کبری ، متلابنای
 « شیبانی نامه » و « مجنون ولیل » مؤلفی محمد صالح ، « شاه
 ودریش » مؤلفی هلالی .. یگی انقلابک تاسستینه چالیشمشاردی .
 شرق تورکجه سینک ادبیاتینده موقع شرف و رجحان سلطان حسین
 بیقرايه عاقدرد . علی شیر « محاکمه اللقتین » ده أفندیسینی شو
 سوزلره تصویر ایدر :

« أصالت بحری نینک در شاهواری ، عدالت معدنی نینک
 گوهر عالی مقداری سپهدلیغ معرکسی نینک رستم دستانی ،
 سپهدارلیغ میدانینک سام زیمانی ، سرأفرازیغ تاجی نینک گوهر
 زیننده سی ، بزم سازلیغ سپهری نینک اختر فرخنده سی ،
 جهاندارلیغ بزمی نینک اسکندر جمشید ماهی ، جهانگیرلیغ
 أنجمنی نینک خورشید عالم پناهی ، رفعت جهانینک قله کردون
 خراشی ، عدالت سپهری نینک سحاب گوهر پانی ، فضل و جمال
 حدقه سی نینک مردمک پیناسی ، تکلم و مقال حدیقه سی نینک بلبل
 خوش نواسی السلطان بن السلطان ... »
 بر آز داها آشاغیده :

« چون سلیم قلبی گوهرکان معانی ایردی و مستقیم ذهنی
 مورد فیض سبحانی ، کلام اهلینه ترفیه و ابتهاج لار و کلام خیلی خه
 رونق و رواج لار دست بیردی . و هر علم دا مفید تألیف لار و هر
 فن دا منتج تصنیف لار قیلدیلار و غریب رسایل معنوی ظهور
 قیلدی و عجیب دواوین و غزل و قصاید و مثنوی یاییلیدی و اوز
 شریف طبع و لطیف ذهن لاری دین داغی اگرچه فارسی دیما ککا
 قادر و هم ترکجه آیتامغه ماهر ایردی ، أما اصلی طبع اقتضاسی
 و شایع تکلم مناسبتی اداسی بیله ترکی دیوان تدوینی غه میل
 قیلدیلار و دلپذیر آیات و بی نظیر غزلیات ترتیب بیردیلار که
 تا عطارد فلک دیوانخانه سی نینک قلمزن و راقی دور و سپهر

چاغاتای	قارا قالباق	قبرغیز
چ	ش	س
د	اکثریا ن	ن
ش	س	س
ل	اکثریا ن	ن
ی	ج ، چ	ی

چاغاتای تورکجه سی ، بونگله متکلم اولان ملتیر کچی حال
 انخطاطده در و زمان حاضرده کی اهمیتتی قیمت تاریخیه سیندن
 زیاده ده گلدر . بولجه به ، بالخاصه ادبیات لسانیه نقطه نظریندن
 اهمیتت قازاندران « عشق و محبت میخانه سینک رند قدح چمایی
 و شعر و بلاغت کاشانه سینک طوطی شکر خوابی » میرعلیشیر
 نوایی ایله اونک حامیسی و دوستی اولان و پدریله تیمورلنگه
 و والده سی قوتلوق ننگار خانم ایله چاغاتای خانه و جنگیزه قادر
 کیدن سلطان ظهیرالدین بابر ، سلطان حسین بیقرا .. و أمثالی
 ذواتدر .. چاغاتایجه نیک بوگونکی وضعیت اجتماعیه و ادبیته سی ،
 آذری و قازان لهجه لرینه نسبت ایدیله مه به جک درجه ده دوشکوندرد .
 بو لسانده کی اثرلرده پک اسکی زمانلرده یازیلش برقاچ کتابدن
 عبارتدر . چاغاتای تورکجه سینه فائدا نامه لر ، بودیلک سوزلرینی
 جامع اولمقدن زیاده ، میرعلیشیرک اثرلرینده کی سوزلری تفسیر
 ایدن کتابلردن باشقا برشی ده گلدر ! .

اسکی و پارلاق بر مدینتی تمثیل ایدن ایران دیلینک
 و ادبیاتینک تورک لسانلری اوزرینده پک مهم انطباعر بیراقدیغینی
 هرکس بیلیر . چاغاتایجه ده عجم دیلینک تأثیریندن وارسته قالمادی
 و ایران مدینتینک تأثیری ، عربلرگی تورکلری ده شدتله جذب
 و مفتون ایتدی . بو حال ، تیمورلنگک ماوراءالنهرده بر دوره
 تجدد و انقلاب وجوده کتیرن زمان حکومتینه قادر سوردی .
 تیموردن اعتباراً لسان متلی ترجیحاً قوللانلییور و بوندن داها
 اولده خواجه أحمد یسوی تورکجه دوشونوب یازیوردی .
 یالکز ، خانلرک دیوانلرینده ، سرایلرده و حکومت دائره لرینده ،
 محابرات سیاسیته ده رسمی و ادبی دیل فارسی ایدی . سلطان
 بابر بیله اثرینی فارسی به نقل و ترجمه ایتمه حاضر لاشمشدی .
 جوینی ، رشیدالدین ووصاف کچی مورخلر ، موغول خاقانلرینک
 امرلریله تألیف ایتدیکلری کتابلری عجم دیلینده یازمشاردی .
 لسان متلی اولان تورکجه به فارسی بر تمایل او یاندیقندن صوگرا
 معراجنامه ، بخنیا نامه و تذکرة الاولیا . کچی اثرلرک او یغورجه
 یازیلدیغینی کوریوروز . « توزوکات تیمور » امیر خطیرک عینی زمانده
 بر فاتح و بر مؤسس حکومت اولدیغینه دلالت ایدر . فقط ،

« سبعة سیاره » و « سد اسکندری » ایله « دیوان نوایی » بی ترکیب ایلین « چهار دیوان »، « غرایب الصغر »، « نوادر الشباب »، « بدایع الوسط » و « فواید الکبر » دن و « مناجات نامه »، « چهل حدیث »، « نظم الجواهر »، « سراج المسلمین »، « نسایم المحبة من شایم الفتوة »، « لسان الطیر »، « محبوب القلوب »، « تواریخ ملوک عجم »، « خمسة المتحیرین »، « مجالس النفايس »، « میزان الاوزان »، « منشآت »، « محاکمة اللغتين »، « وقفیه »، « مناقب میر سید حسن اردشیر »، « مناقب پهلوان محمد أبو سعید »، « ساقی نامه »، « دیوان فارسی » و « منشآت فارسی » کی قیمتمدار اثرلردر. بونلردن « وقفیه » ایله « منشآت » بو صوگ زمانلرده آذربایجان حکومتی طرفیندن طبع ایتدیریلدی. بالذات تدقیق ایندیگم بو اثرلرده شایان دقت اولان شی، بک مطرد و یکنسق برحاله قالان چاغانای املا سینک جالب حیرت بر طرزده اهال ایدیش اولماسیدر. بو اطرداسزلنی بو گونه قادار غرب و قازان لهجه لرینده گورمه یه آلیشمش ایکن آذریدن باشقا چاغانای دیلینده بی حدوبی پابان طاشقینقلره تصادف ایدیورز. ۱۹۲۶ سنه سینده تورکستان حکومتی طرفیندن طبع ایتدیریلن « سیری دیوانی » ده بومدهش تحریفاتک بر مثال عبرت مالیدر و هر حالده، قصدا و یا ساقه غفلتله یاپیلان بو مبالاتسزقلر یوزیندن تورک دیلینک ناقابل تلافی ضررله اوغرایاجنی محققدر. بونی داها ائی آکلامق ایچون شو :

به یان ایتسام ایندی بولان سوزله ری
بانی دنیا گه لیدیک یوقدان بار بولیب
باشقا ادام بیلمز ساحرا دوزله ری
مه حتاج بولیب آنا آنا زار بولیب

دونیائی اووالدن وم براندور دیرلر
قازادان قوتولماز چه لیا پیرلر
دونیائی تیر. دن روستم ده ک شیرلر
شولار هم دنیا غا گه لیدی ده گیندی ...
شوایکی پارچائی دقتله او قومق کافیدر. حال بوکه، تورکنجه نیک
طرز تلفظینه رعایت ایتمک شرطیله بونلری شو بولده یازا بیلیرز:

بیان ایتسام ایندی بولان سوزلری
بانی [فانی] دنیا گه لیدیک یوقدان بار بولیب
باشقا آدم بیلمز صحرا دوزلری
محتاج بولیب آنا آنا زار بولیب

بیت الانظامی نینگ رقم کشی وناظمی .. آنداق ککشی دقایق گل
وریا حینی بیله آراسته و اول نوع مخزنی معانی جواهر ثمنی بیله
پیراسته گورمایدور ... سوزلرینه و برآزدها آشاغیده :
« باوجود » بو سلطان سلاطین نینگ بیما اثر خطری
و خورشید آثار ضمیری داغی مونگا مایل که ترک [تورک]
ناظم لاری اوز الفاظ لاری بیله شعرغه مشغوللوق قیلغا یلار ...
تمنسیینه تصادف ایدرز .

ینه بو عصرده قول محمد ، شیخی و حسین گیبی موسیقی
شناسلر ، بهزاد و شاه مظفر گیبی رساملر کورولور . بونلره
افاضه حیات ایدن علیشیر نوایدنر . خیوه لی حامی ، عبیدالله
أحرار ؛ فصیح الدین ، ملا عبدالغفور گیبی عالم اخلاقیاته
متعلق اثرلر یازمشلردی . « دبستان » ده بو عصرده تألیف
ایدیلدی . جامی ، هند و چین حقیقنده کی کتابینی ینه بوزمانده
یازدی . شرف الدین ، عبدالرزاق و میرخوند او عصرک ائک
بو یوک مورخریندن صاییلرلر . « بو یوک موغول » عنوانینی
حائز اولان سلطان بابری ده ، « با برنامه » سی ایله ، بر مورخ
عدایمک لازم گلیر . « شجرة ترکی » صاحبی و خوارزم حکمداری
أبوالغازی بهادرخان ده سلطان بابدن صوگرا گلیر . تیموریلردن
شاه رخ بر رسام ، خلیل سلطان بر شاعر ، اولوغ بک
بر منجم و راصد ایدی . سلطان بابرک اوغلی و هند حکمداری
هایون شاه ایله طورونی ا کبر شاهده فضیلت و علم صاحب لری
ایدی . « با برنامه » ده سلطان بابرک کندی نامینه نسبتله « خط
بابری » دینیلن یازی بی اختراع ایش اولدیغینه دلالت ایدن :
« اوشبو محل لاردا « بابری خط » نی اختراع قیلدیم ...
بابری خطی دین سوز جیقتی ، مفرداتی تیلا دی ، بیتدیم .
اوشال مجلسدا مفرداتی او قوب قواعدینی بیتیب همه لار
پیتیدی ... سوزلرینه تصادف ایدیلر .

تیمورلنک ایله باشلا یان بو انقلابدن حال حاضرده بر یاد حزیندن
باشقا هیچ بر اثر قلامشدر . ماوراءالنهرک هر طرفی بوگون مظلم
ومدهش بر جهالتله قاپلانمشدر . « أجهل داء ، دوائه الموت ! »
حقیقتینی بوتون شدتیه بو بدبخت تورک طالینک هریرنده گورمک
ممکندر ! ..

چاغانای لهجه سینک ادبیاتی علی شیر نواینک ، سلطان حسین
بیرانک اثرلیله با بر میرزانک کتابیندن عبارت گیبی در . نواینک
اثرلری متعدد و مهمدر . بونلر ، « خمسة نوایی » بی تشکیل ایدن
« حیرة الأبرار » ، « فرهاد و شیرین » ، « مجنون و لیلی » ،

بریده و حتی نوای ایله پک چوق مشغول اولان مستشرقلرک
اثرلرینده بیله ، بویله برکتابدن بحث ایدیلدیگی کورمه مشدم .
کتابخانه فهرسنک ۲۷۱۸ نومروسینده مقید اولان بو اثر حقیقه
نواینک شیمدی به قدار نظر دقتی جلب ایتمه یه مهم برتالیفیدر .
کتابک مقدمه سینده کورولن :

« أما بعد فيقول... أحمد بن علي الدمشقي المنيني ان الكتاب
المسمى بسبعة أبحر في علم من اللغة العربية للعلامة المحقق ميرعلشير
نوائى وزير السلطان حسين بقرا ... سوزلرى ، كتابك نوائى به
طأدا ولد يقينه شبه يرافقا بور . يه مقدمه كتابدن آكلاشيد يقينه
كور ، « سبعة أبحر » ك مسوده لرى شام واليسى و أمير الحاج
وزير عثمان باشانك أينه كچمش و باشانك آرزوسى اوزرينه
أحمد بن علي نامينه بزات طرفندن كوزله بريازى ايله تبويض
ايديشدر . تاريخ تبويض ده خاتمه سينده ۱۳۳۶ اولوق اوزره محتردر ، كه
ايكى عصر دن اولدر . جن يه دار حسين آغا نامينه بر صاحب
خيرك ، بروسه نك قاواقلی محله سينده تأسيس ايتديكى زاويه يه
ملحق كتابخانه ده برچاغاتاى لغتينك موجود بولوندينى ده واقفك
۱۱۸۶ تاريخينده تسجيل اولونان وقف نامه لرینده كورلمكده در .

« بابرنامه » ده چاغاتاى ادبياتينك ائك ساده و كوزله
بر نمونه سيدر . سلطان بابر ، بو اثرده هندوستان سفرلرینى
وبو واسع مملكتلرک توركلر طرفيندن صورت تسخيرينى بوتون
تقراتينه واريخيه قدار آكلادير ؛ و بزه آسيا تاريخينه
و جوغرافياسينه طأد شايان دقت واستفاده خبرلر ويرير . ميلادك
اون بشينجى عصرى صوكلرينده و اون التينجى عصر ابدالرينده
ادبا و شعردن ، أرباب حرفت و صنعتدن ، امرا و خانلردن ..
اطرافلى و موثوق معلومات آلينايله جك يكانه مأخذ سلطان
بارك كتابيدر . او عصرده هندوستانك و ماوراء النهرك حيوانات
و نباتاتينه و أنتوغرافياسينه دائر ويريلن معلومات كتابك قيمتيني
آرتيرير . فقط ، ائرك ائك بويوك اهميتى مؤلفينك شخصيتيندن
ايله رى گلير ؛ چونكه ، هندوستانك فاتحى اولان ظهیرالدين
محمد بابر ابن عمر شيخ ميرزا ، ابن سلطان ابو سعيد ميرزا ،
ابن سلطان محمد ميرزا ، ابن ميرانشاه ، ابن تيمورلنك در .
والدهسى قوتلوق ننگار خانمده جنكيزك ايکينجى اوغلى چاغاتاى
خان طائله سينه منسوبدر .

بارشاه ، فرغانه حاكمى اولان پدرينك حين وفاتينده [۱۴۹۴]
اون ايكى ياشينده يتيم قالدى و اوزماندن اعتباراً خاطر و خياله
كله مين مشكلات ايله پنجه له شوب طالملك بوتون شدائينه كوكس
كردى . وفات ايتديكى صبراده [۲۶ كانون اول ۱۵۳۰]

ديانى اولدن و يراندور ديرلر
قضادن قوتولماز خليفه [خليفه] پيرلر
ديانى تيره دن رستمده ك شيرلر
شولار هم ديناغه گلدى ده كيتدى ...

بعضى تورك ديبلرينده املا حرفلرينك اهل ايديلديكى
معلومدر . « كتاب الادراك فى لسان الاترك » عنوانلى بر كوجوك
رساله ، بواهالك نزلره قدار كوتورلديكى پك واضح بر صورتده
كوتيرير . شو قدار ، كه بو طرز معين قاعده لره تطبيق ايديشدى .
بوگون ، املا حرفلرينى هر برده ايشانه قالقيشمق ، بو كا تعلق
ايله ن قاعده لرى و اصوللرى آلت اوست ايدر ، كه بو ده تجويز
ايديله جك بر حال ده گلدر . هر شيد بر اطراد وانتظام آرامق
وزمانك وجوده كتيرديكى انقلاباتى بر طرفدن لسانه مال ايتمكه
برابر ديگر طرفندن ده بر « ضابطه لسانيه » نك وجودينه قائل
اولق لازمدر . عصرلردن برى بكارتى ، قواعد و ضوابطى
قورويان چاغاتاى و توركن لهجه لرینده بيله ذوق سليمك قبول
ايدمه يه جكى طرزده بر « فوضاى لسانى » يه يول آچق بزي
متأثر ايدر . يه بورسالهدن اقتباساً نقل ايتديكمز شو :

مهسهله - مسأله

آرابستان - عربستان

ايلم - علم

ما آريب - معارف

تاراقى - ترقى

حوكومت - حكومت

اسهر - اثر

تاراپ - طرف

خاليس - خالص

پورسات - فرصت

تاسير - تأثير

جومله - جمله

آحمد آلى مورزا - أحمد على ميرزا

آشغابات - عشق آباد

مثاللردن ده ، تورك ديبلرينده ياپيلان تحريبات و تحريفاتك
درجه سيني آكلامق ممكندر .

نواینک اثرلريندن بحث ايتديكمز صبراده ططف أفندی
کتابخانه سينده نواینک « سبعة أبحر » آدينده و ادبيات عربيته يه
متعلق مهم بر لغاتنامه سى بولونديغى سويله مك ايستهرز .
نواینک بوتون اثرلرى تدقيق ايديش اولدينى حالده ، هيچ

فرانسزجه به ترجمه ایتشدی . بو کتابک « واقعات بابری » ، « بابرنامه » ، « توزوک بابری » گیبی اوچ آدی واردر . بعضاً « بابریه » عنوانی ده قوللانیلمشدر. اُلْصوگْطبعی Gibb memorial Series نامی آلتینده کی کلیاتک برجلدینی تشکیل ایدن و حیدر آبادلی سالارچنک طرفیندن ویریلن آل یازماسی بر کتابک طاش باصماسی متیدر، که ۱۹۰۵ سنه میلادیه سینده فلمنگک لهیدن شهرینده طبع ایدیلشدر .

وامبهری Cagataische Sprachstudien نامینده کی اثرینده، چاغانای لهجه سینک ادبیاتینه عاندالموق اوزره، « بخشئی کتابی » ، « زرقوم شاه » ، « طاهر و زهرا » ، « آی صنم شاه صنم » ، « همراه » ، « عاشق آیدین » ، « تمیم صحابه » ، « کور اوغلی » ، « قوبلان باتور » ، « خرمین دلی » ، « قاسم » ، « سیدبطلال » ، « خوارزم شاه » ، « مزراب شاه » ، « تاریخ اورکنج » ، « تورلوك عجایب » ، « مجالس » ، « قصص انبیاء » و « محمد حنیفه » گیبی بعض اثرلر حقیقینه معلومات مجمله ویریر . خواجه احمد یسوینگ ، صوفی الله یارک مطبوع دیوانلری متداولدر .

چاغانایجه به عاند مهم برأثرده « شجره ترکی » در . بو کتابک مؤلفی خوارزم حکمداری ابوالغازی بهادرخان ابن عرب محمد خاندنر . ابوالغازینک اثری تورکلیگک اُلْ اُسکی دورلینه ، اوغوزخانه ، جنگیزه و بونک اوغوللریندن حکومت ایدن خانلره و خاقانلره دائر شایان اعتبار تفصیلاتی جامعدر . « آسیا تاریخینه مدخل - تورکر و موغولر » عنوانلی اثرک صاحبی لئون قاهون ، ابوالغازینک کتابینی تاریخینه مأخذ طومش وینه بوندن اقتباساً « کوک سانجاق » نی یازمشدر . « شجره ترکی » نک طرز افاده سی « بابرنامه » قادار دوزگون و سلیس ده گلدر . بو کتاب ، میلادک ۱۸۲۴ سنه سینده قازانده طبع و ابراهیم بن اسحق خلفی نامینده برذاته تصحیح ایتدیریلشدر . فقط ، کتاب یگی باشندان تصحیحه محتاجدر .

او یغورلرک منشألی حقیقینه معلومات تاریخیه پک نقصان و قاریشقدر ؛ داها دوغروسی خرافاتدن عبارتدر . یالکُر ، او یغورلرک « تیان شان » یعنی « تاگری تاغ » لریندن آیریلان و ماوراءالنهرده و سبیریا بوز قیرلینده باشایوب اوره بن برتورک قومی اولدقلرینده شبهه قالماشدر . بونلر ، شرقده چین ایله مانچوریا ، غربده ایران ایله خوارزم و سفدیانه آرالرینده کی قطعه ده توطن ایدیورلردی . بو او یغورلره جوللردن و بوز

افغانستاندن باشقا غانج نهرینه قادار هندوستانک بوتون شمالینه حاکم و صاحب اولمشدی . سلطان بابر ، جدی جنگیز گیبی بر فاتح و مؤسس اولوق قابلیتینده یارادیلان ذوات نادره نک بری ایدی . . .

« بابرنامه » نک طرز افاده سی واسلوبی، چاغانای ادبیاتینک ساده و سلیس بر نمونه سیدر . نواینک فصاحت و بلاغیینی بابرک اثرینده آرامامالی در . نوای ، « محاکمه اللغین » ده تورکجه بی ترجیح ایتسه سنه رغماً ، منظوم و منشور بوتون اثرلرینده ایران سلیقه سینک مقلدی اولدینی حالده ، سلطان بابر داها ساده و آجیق بر طرز افاده اختیار ایتشدر، که بونک عجم اسلوبیله هیچ بر مناسبتی یوقدر . « بابرنامه » نک لسانی ابوالغازینک « شجره ترکی » سیندن شبهه سز پک چوق یوکسکدر .

« بابرنامه » مؤلفینک ترجمه حیاتی، افغانستان و هندوستان تاریخینک اُلْ مهم بر دوره سینی تصویر ایدر . سلطان بابر بو اثری هندوستانه یابدینی بشینجی و صوکنجی سفردن صوگرا یازمشدر، که بوزمانده هجرت نبویه علیه افضل التتجه نک ۹۳۲ هجری و میلادک ۱۵۲۵ - ۱۵۲۶ هجری سنه سینده تصادف ایدیور . بو کتاب ، داها صوگرالری هایون شاهک وزیر و ندیمی عبدالرحیم میرزا خان ابن بیرام خان معرفتیه فارسی به ترجمه ایدیلشدر . بومیرزا خان اکبر شاه و جهانگیر شاه دورلرینده ده حائز شهرت و اعتبار ایدی .

« بابرنامه » ۱۸۲۶ تاریخینده جون له ییدن و ویلیام آرسکین طرفیندن انکلزجه به نقل ایدیلشدی . بویکی ذات چاغانای لهجه سینی پک آی بیلمه دیکلری ایچون « بابرنامه » نک فارسی ترجمه سینی اساس طومشدردی . یازدیقلری حاشیهلر ماوراءالنهرک اوزمانکی تاریخینه متعلق پک اطرافلی معلوماتی جامعدر و شبهه سز کتابک قیمتینی پک زیاده آرتیرمشدر . فقط آرسکینک :

Probably there are a few persons living in Mâwerahnaher, who could give an accurate translation of the original Turki of Baber's mémoires without the aid of Mirza Abdal-Rahim's Persian translation.

« بابرنامه نک تورکجه اصلینی ، میرزا عبدالرحیمک فارسی ترجمه سینک [واقعات بابری] یاردیمی اولقمسزین دوغرو ترجمه ایده بیله جک احتمال که ماوراءالنهرده آنجاق بر قاج آدم بولونابیلر . . . دیمه سی شایان دقتدر . « بابرنامه » نک چاغانایجه متنی ۱۸۵۷ ده قازانده ایلمینسکی طرفیندن طبع ایتدیریلشدر . پاوه دو قورته ی « بابرنامه » بی ایلمینسکی نک باصدردینی متندن

جمله به معلوم . . « پادشاهان » « مجازاً اقتضا و اعتصام ایدن » معناسینه در . دیرلر، که سوت او یوتدی [او یوتماق - سودی دو کدوروب و قاتیلاشد یروب یوغورت [او یوغورت] حالینه گتیرمک] ، سوت طوبلان دینی زمان بر بریندن آریلیردی ؛ قاتی اولدوقدن سوکراده بر برینه پادشیر . وینه دیرلر، که « امامه اویدم » ؛ امام اوطورورسا اوطورور، آیآغه قانا جق اولورسا قیام ایدر ؛ بو حلالده امامه اقتفا ایتمش اولمازمی ؟ اونلر گلوب اوغوزخانک آتگینی ایکی آل ایله محکم طوتدوقلری وقت اوغوز خان اونلره « او یوغور » دیدی، « پادشاهان » دیمک اولور . . . [۱]

لئون قاهونه گوره ، داهما اُسکی زمانلره ، یعنی یدنجی عصرک صو کترینه و سکزینجی عصرک ابتدالینه قادر چیقان تاریخی وثیقه لرده قیچاق ، قانقلی و قالاچ کچی اسملره تصادف ایدله مه ز . تورک دیلینده یازیلان و ۷۳۳ تاریخینه مصادف اولان بو اثرلرده یاکیز او یوغور و قارلوقلردن بحث اولونمقده در . فقط ، آلتینجی عصره عاند یونان تاریخلرینده قالاچلردن ده معلومات ویریلیور . دیگر طرفدن ده « دشت قیچاق » ک برچوق خلقی احتوا ایدن واسع برملکت اولدینی محققدر . اورخون کتابه - لرینده اوغوزدن ، دو قوز اوغوزلردن و قیرغیزلردن بحث ایدیلشدر . قانقلی و قالاچلرده قیچاقده اوطوران بو دو قوز اوغوزلردن صایلیرلر . قیرغیزلر آراسینده بونلرک متعدد اولوسلری و اوروقلری واردر . لئون قاهونک فکرنجه ، اوغوز اتحاده تلیسی داغیدیقندن سوگرا ، او یوغورلره برابر ، دیگر ملتلرده کندی آدلرله میدانه چیقمشلردر . او یوغورلر حقیقینه کی معلومات تاریخیه پک نقصان و مبهمدر . یاقین زمانلرده « پتربورخ آسیا جمعیتی » او یوغورلر حقیقینه تتبعانده بولونمق اوزره چین طرفلرینه سیرکی یفیموویچ مالوف نامینده برذاتی گونده رمشدی . [وقت] غزته سی - نومرو ۱۲۶۰] بو ذاتک سیاحتینه متعلق بعض شیلر یازدی و اونک اورومچیده او یوغور حرفلریله یازیلان اُسکی بر وثیقه یی آلینه کچیرمش اولدینی ده بیلدیردی .

« او یوغور » نامی آلتیده بر تورک ملتیتیندن و بر تورک دیلیندن باشقا برشی آ کلاشیلاماز . میلاددن پک چوق اول ، چینک غرب طرفلرینده اوطوران و بر تورک دیلیله قونوشان بر خلق گوریوروز . آسیانک بو سمتلرینده توطن ایدن قوملر آراسیندا کی صهری

[۱] جنگیزلرده بوگا بگزه ره بر حکایه سی واردر . حین وفاتینده ، چوقولرینه اتحاد و اتفاق درجه اهمیتینی فعلاً آ کلامق ایچون ، بر آراهه گتیریلن بر قاج اوقک قیریلایسینه انسانک مقتدر اولامایا حینی تجربه ایتدیرمشدی .

قیرلردن طوبلانوب گن و قازاقلقدن ، چاپو جلیقدن حیفتجیلکه و براداره قانونیه آلتینه کچن بر خلق نظرله باقق ممکندر . تاریخ نهرینک صولادینی یلرده توطن و زراعت ایچون اُک اُوریشلی ایدی . بوراده آجیلان قانلاردن آلیان صو ایله اورتا آسیانک صیچاق و قوراق طوبراقلریندن آی و بول حاصلات آلینا بیلیردی . اونک ایچوندر ، که تاریک ایکی طرفینده زنگین و معمور کویله و قصبه لره تصادف ایدیلیر و طوبراغک بخش ایتدیگی رفاه و سعادتک آثاری کورولوردی .

« شجره ترکی » مؤلفی ابوالغازی بهادر خان ، تاریخک بحث ایتدیگی ایلاک بش تورک قومینک « قانقلی » ، « قارلوق » ، « قالاچ » ، « قیچاق » و « او یوغور » لر اولدینی سویلیور . قیچاقلر کندی آدلرینه نسبت ایدیلن « دشت قیچاق » ده ، موغوللر چینک غرب طرفلرینده اوطورلردی . او یوغورلره کلنجه ، بو اسمک تورک ، موغول و مانچو دیلرینده - طوبلانمق ، بر آراهه گلمک ، بر توره یه او یوب اسکان ایتمک - معنلرینه کلن « او یماق » فعلیندن مشتق اولدینی آ کلامق قولایدیر . قیچاق و او یوغور تعبیرلریندن اولکیلرک چوللرده و وحشت و بداوت حالینده یاشادیقلری و دیگرلرینک شهرلرده توطن و تمدن ایتدیکلری استدلال ایده بیلیرز . لئون قاهون ، « قانقلی » حقیقده کی تاویلری محتاج مناقشه کورویور و « قارلوق » سوزینده اشتقاقی بر معنا چیقاریلا بیله جگینه اینا نامیور . تورک لری بو طرزده و بو عنوانلره آیران ابوالغازیدر . اوده بونی تورکلره و موغوللره عاند اُسکی روایتلردن چیقاریور و دیورکه :

آنلار نینک بارچاری اوغوزخان قاتیغه کیدبلار . اوغوز ، آنلارغه « او یوغور » آت قوبدی . « او یوغور » ترکی تیلی تورور ؛ معنی سی بارچه غه معلوم . . « یاپوشغور » معنی سینه تورور . آیتورلار ، سوت او یوتدی ، سوت ایریگانیدا بیری بیریدن آیرولور ایدی ، قاتیق بولغاندین سونک بیری بیریگه یاپوشاتورور . و تقی آیتورلار ، کیم امامغه اویدوم ، امام اولتورسا اولتورا تورور ، تورسا توراتورور ؛ پس یاپوشقانی بولماس مو ؟ آنلار کیلیب اوغوزخان ایتا کیگا ایکی قولی برلان محکم یاپوشتیلار ایرسا ، اوغوزخان آلا رغه « او یوغور » تیدی ، « یاپوشغور » تیماک بولور . . .

شجره ترکی - صحیفه - ۱۱

بو سوزلرک معناسی شودر :

« اونلرک هپی اوغوزخان زردینه گدیلر . اوغوز ، اونلره « او یوغور » آدینی قوبدی . « او یوغور » تورک دیلی در ؛ معناسی

۳ - چين مورخلىرىنە گورە ، « يوان » موغول خاندانى زامانىدە « اويغور » ، آكيلان قوم ، چينك « چانغ » سلالەسى دورىندە « قاوچانغ » ، آدلانان مەلئەن باشقا دەكلەر ؛

۴ - موغول تارىخى مؤلتى رشىدالدىن ايله جنكىزىك فتوحاتىنى قلمە آلان وزير علاءالدىن اويغورجەيە واقفايدىلر . بونلردە اويغورلر ك تورك اولدقلىرىنى سويليورلر ؛

۵ - اون اوچونجى و اون دوردىنچى عصرلردە ، تاتارلر آراسىندە خرىستىئانلىنى نشر ايجون كوندەرىلن قاتولىك مسيونەرلر اويغور دىلنىك بوتون تورك لهجەلىرىنە اساس و منشأ اولديغىنى حكاية ايتشلىردر ؛

۶ - « يوان » خاندانىلە معاصر اولان چين مورخلىرى ، اويغورلر ك « ھى ھە » لرلە بر عرقدن ولسانلرنيك دە برأساسدن اولديغىنى يازيورلر ؛

۷ - چين دىلنە كچن « ھى ھە » سوزى توركجەدر ؛

۸ - چين مورخلىرى بلاستىنا « ھى ھە » لر ك « ھيونغ نو » ، آكيلان بر تورك عرقينە منسوب اولدقلىرىنى سويليورلر ؛

۹ - يەنە بومورخلىرك يازديقلىرىنە گورە ، توكولر يەنى توركلر ، چين حدودىندىن شەل غەربىيە دوغرو مجبور هجرت اولان بر « ھيونغ نو » قىبەلسيدر ...

شوقادار كە ، جنكىزدن اولكى موغول مورخلىرى بو « ھى ھە » لرە يەنى اويغورلرە « تانغوتەن » آدىنى ويرمشلردى . چونكە ، اوصيرادە « تانغوت » اولكەسى « ھى ھە » لرە منسوب بر قوم ايله مسكون ايدى .

فلاپروت - زورنال آزىياتىك - سنە ۱۸۲۴ جلدە

پاپاس رويئس برەك ياخود روبروكيس ۱۲۵۳ سنە ميلادىيە . سىندە ، فرانساقوالى دوردىنچى لوئى طرفىندىن سفارتلە موغوللر ك خانى « مانغو » زىدىنە كوندەرىلشدى . بوذات ، يوقارى اورخون وادىسىندە وقاراقوروم جوارىندە كى موغولستانك باي تخىندە اويغورلرە iugures تصادف ايتديگىنى و تورك و قومان دىلنىك اويغورجەدن مشتق اولديغىنى سويلەمشدر .

اون اوچونجى عصر ميلادى مورخلىرىندىن أبو الفرج « بارهه برائوس Bar Hebraeus » ، جنكىزە تابع اولان اويغور بگلرئىدن بحت ايتديكى صيرادە : « وكان أمير بلاد الايغور وهم طائفة كثيرة من الترك في طاعة ملك الخطا » سوزلرني يازيور . آسسە مانى Assemani نك نقلينە گورە ، أبو الفرج كىتابنىك يازدينى أصلىندە شوسوزلرى سويلەمشدر :

La première partie des Tatars, avant qu'ils se

ولسانى رابطەلر ك آنجاق بك ياقين زمانلردە آكلاشيلا بىلمش اولديغى معلومدر . بر جوق وقتلر مستقل بر ملت ، بر ھيات اجتماعيە حاليندە باشامش اولان . اويغورلر ك دە توركلر ، اوز بكلر وقىچاقلر كىيى توركلردن باشقارشى اولمايدىلر آكلاشيدى . بونى ، آچىقدن آچىغە تايىدايدەن برشى دە اويغور و تورك دىللىرى آراسىندا كى قرابت و مناسبات اشتقاقىدەر . تورلر وطنينك ھەريىندە قوللانيلان لسان بردر و تورك دىلىدەر .

وامبەرىيە گورە ، اويغورجە لك أسكى و لك ابتدائى بر تورك لهجەلسيدر . ديگر طرفدن « اوغوز » ، « اويغور » و « اوگور » اسملىرى آراسىندا كى اشتقاقى مناسبت دە ميداندهدر . بوسوزلر تورك دىليندە « حكم و حكومت » افادە ايدەر . بونك بر مثالىنى بوگون بخارا و خيوەدە و « اوزبيك » آديندە بولاييلر و بوندن سوكرادە ، بوكلەر آراسىندا كى اشتقاقى رابطەلردن مناسبات مليتەيە قولايچە انتقال ايدە بيليرز .

أبو الغازينك ديدىكى كىيى ، [اوى] مادە أصليەسى توركجەدە « اقتفا و امثال ايتك ، تابع اولق » معناسينە گلن [اوماق] مصدرىندن مشتقدر . اسملردن بر صفت وجودە كىرەن [غور] ادائينە گلنچە ، بوگون بىلە ماوراءالنهر دە « توماغور » ، « تينغور » و « تيناغور » طرزىندە متعدد شكللردە قوللانيدىغى معلومدر . « اويغور » كلەسى دە « الفت واستيناس ايدەن ، قانون و نظامە اويوب تتمدن ايدەن » معناسينە بگديكى كىيى « اوماغور » دە بوگا معكوس بروضع و حالى بيلديرير . بوندن اويغورلر ك بر حيات اجتماعيە حاليندە باشاويوب غەربە دوغرو هجرتلىرى صيراسيندە اورتا آسيا قوملىرى اوزرىندە شايان اعتبار انطباعلر بير اقدىقلىرى آكلابايليرز .

اويغورلردن بحت ايدەن مؤلقلر ، بوقومك بر تورك عائەسى اولديغىنى سويلەرلر . موغول و قالموق لهجەلىرى حقىندە بك مەهم تدقيقاتدە بولونمش اولان اشميت ناميندە پترسبورغلى بر عالم ، اويغورلر ك « تانغوتەن » يەنى تىبتيلردن صايىلمالارى لازم كلەجكەنە قائلدر .

اويغورلرە دائر مختلف زمانلردە ، باشقا باشقا مورخلر و عالملر طرفىندىن ايلەرى سورولن فكلرلى شو يولده خلاصە ايدە بيليرز :

۱ - أسكى چينلير ك « كوسو » ويا « غوز » ديدىكلرى قوم ، سوكرادن « قاوچانغ » ، آدلانان طاغەدەر ؛

۲ - بو « قاوچانغ » لر كندىلرينە « اويغور » آدىنى ويريرلردى ؛

بر آغاجه گوکدن فوق الطیبه بر نور ایندی و آغاج بوندن گبه
 قالدی . جوارده کی خلق طوبلان دیلر و آغاجک ، بر گبه قالدینک
 قارنی گیبی ، شیشمش اولدیغینی کوردیلر . دو قوز آی اون گون
 سوکرا ، بو آغاجدن بش اُرکک چوجوق دنیا به کلدی . بو حادثه دن
 دو چار حیرت اولان اُهایلی چوجوقلری بسيله دیلر . اُک بویوکلری
 [بوفاخان] آدینی آلدی ؛ و قوتلی و جسور بر آدام اولوب
 و اطرافده کی خلقی کندینه اطاعت ایتدیروب اونلره پادشاه اولدی .
 خلقی اولان « ایولون تیه گین » ده ذی نفوذ و قهرمان بر آدامدی .
 « تانغ » لرله - ۶۱۸ - ۹۰۷ تاریخینه قدار حکومت سورن
 بر چین خاندانی - بر چوق محاربه لر یاپدی . بونلر « ایولون
 تیه گین » دن قورقوب اونلکه آرا لرینده بر صهریت وجوده کتیرمک
 ایسته دیلر و پرنسس « کین لیان » ی اوغلی « غالی تیه گین » .
 نشانلادیلر . بوده « خورین » جوارینده « بیل بولیدا » دینلن
 و زوجه نك اوزرینده اوطوردینی برداغک یاقیننده قامت ایدیوردی .
 یینه بو مملکتده « ته نگره ری - یو - تاغ » دینلن برداغ واردی .
 بونک قبله طرفینده « خولی تاغ - سعادت داغی » آ کیلان بر صبرا
 داغ لر بولونور . « تانغ » لرک ایلچیلری ایکی مملکتک حدودینه
 ایریشدیگی زمان ، « خورین » لرک بوداغک یوزیندن قدرت
 و شوکت صاحبی اولدقلرینی و بوداغک تحریبینی متعاقب بو
 حکومتکده منقرض اولاجغینی اوکرمشیدی . اوزمان چین
 ایلچیسى خانه بو ایدورما سوزلرله خطابه بولوندی : « مادام که
 سن کلینک پدری سک ، سندن برشی ایسته مک حقمدر ؛ سن ده
 بونی اسعاف ایتمه یه مجبور سک . « خولی تاغ » ک سگهیچ بر فائده سی
 یوقدر . چینلیر بوداغه مالک اولمق و اونی کلینه جهاز اولارق
 سندن آلمق ایستیرلر... » . « ایولون » بو کاراضی اولدی ؛ فقط ،
 داغ پک بویوک اولدینی ایچون ریندن قالدیروب کورتورمک ممکن
 ده کلدی . اوزمان ، اطرافینده بویوک بر آتش یاقدیلر . داغ ، بونک
 تأثیریه قیزاردی ؛ اوزرینه سیرکه دو کدیلر و بوسایه ده پارچالامایه
 موفق اولدیلر و پارچالری آرابالره بویوک بوب کورتوردیلر . سعادت
 داغینک قالقما سینی متعاقب مملکتک حیوانلری و قوشلری
 یورومکدن قالدیلر و مدهش بر طرزده باغیریشدیلر ، که بو ،
 بویوک بر مصیبتک قرب الوقوع اولدیغینه اشارتدی . « ایولون
 تیه گین » یدی کون سوکرا اولدی ؛ تخمین ایدیله مه یین بدبختلقلر
 و قاریشقلقلر باش گوسته ردی . بر قاج بطن سوکرا ، بویوک
 مصائب چوغالدی ؛ خلق ده ترک وطن ایله مهاجرته مجبور اولدیلر .
 بو مهاجرلر « کیا اوچهاو » یا خود « هوچهاو » - شیمدیکی تورفان
 شهریندن یوزله ی داها غریبه - اطرافینده برله شدیلر . اُک مهم

fussent répendus dans les provinces extérieures, car ils étaient comme un torrent, était une large vallée au nord-est de la terre habitable. Il faut huit jours pour traverser cette vallée. A l'Orient, elle confine au pays de Khataï, c'est-à-dire des Chinois, à l'occident, elle a celui des Turcs-Ighour.

آسسه مائی بورادن سوکره علاوه ایدیور :

Dans l'histoire des Nestoriens, il est souvent question des Ighours; leur nom Ighour ou Iaghour y dénote des Turcs orientaux du Jhathai, de la Chine septentrionale.

۱۶۶۶ ده ایرانده سیاحت ایدن شارده نده شویله دیور :

Yegoury sont les Tartares de Turkestan, qu'on appelle autrement Turcomans.

شرق مملکتلری حقیقینه کی معلومات واسعه سیله اشتهار ایدن

هه ره بولوده :

Ighur ou Aighur, nom d'une tribu des Turcs orientaux, laquelle vint au secours d'Ogouz-Khan, pendant qu'il soutenait une rude guerre contre son père et ses oncles, au sujet de la religion.

دیور .

چینی مورخ « چاویوآن فینگ » ک ، چینده حکومت ایدن
 موغول سلاله سینه طاند اولمق اوزره ، « سو هونگ کیان لو »
 عنوانیه یازدیغی تاریخده دیورکه :

« سلطنتینک دوردنجی ییلینده [۱۲۰۹] جنگیزخان اویغورلره
 حاکم اولمشدی . « تانغ » خاندانی زمانینده « قاوچانغ » آ کیلان
 قومده بونلردن باشقا ده کلدلر . موغوللره متفق و یا اونلره جزیه
 گذار اولان ملت لرک نارنجیلینده شومعلوماته تصادف ایدیلر :
 « ایدوخو » یعنی اویغورلرک توره سی موغوللر زردینه بر ایلچی
 کونده ردی . بو صیراده « مکریت » لرک پادشاهی اولان « توتو » نك
 « خودو » ، « چیراوه ن » ، « ماجار » و « توساغان » آدلرینده
 دورت اوغلی ، موغوللره یاپدیقلری محاربه ده مقتول دوشن
 پدرلرینک باشینی آلوب قاجمشلردی . « ایدوخو » بونلره قارشى
 یورودی و چان صوبی جوارینده اونلری مغلوب ایتدی ؛ و بو
 غلبه سیندن جنیزه خبر ویردیکن باشقا مملکتینک معمولاتیندن
 هدیه اولارق برچوق قیمتدار شیلرده گونده ردی . جنگیزک
 قیزی « پهل آنتون » ، « ایدوخو » [بارشو آله تیه گن] ایله
 اوله ندی . « ایدوخو » لفظی ، اُسکیدن اویغور ایلینده اوطوران
 « قاوچانغ » لرک خانلرینه ویردیقلری عنواندر .

« خورین » رشیدالدینک تعبیرنجه « قاراقوروم » دینلن
 مملکت بواولکده در . « توخولا [تولا] » و « سیه لیغا [سه له نغا] »
 نهرلری بورادن چیقار . برگون ، بویوک صویک آراسینده بولونان

ياپىدىلر . « ھوئى ھو » ويا « ھوئى ھو » كەسى چىنلىلر ك تىلفىزىنە گورە « اويغور » لىفنىدىن باشقار شى دە گىلر : چونكى ، چىنلىلر بابانجى كەلەر ك سوگىرىندە كى (ر) حرفىنى تىلفىزىنە يىمىز ؛ بوحالە كەلەر ك آلدىنى « ھوئى ھو » شىكى « اويغور » تىلفىزىنە پىك زىادە ياقلاشمىش اولور . « چا او يوان قىنغ » ك موغول تارىخىندە بونقۇلە نظر قبول ايدىلشدر .

چىن مورخلىرىنىڭ رىوايتىنە گورە ، « ھوئى ھو » لارە « كىسو » ياخود « قوزو » غوزاوقويگىز ، لىر اُسكىدىن اويغور دىارىندە ، يعنى « تورقان » ايلە « خامىل » ھامى « آراسىندە اوطوردىقلىرى زمانلار دە « ھيونغ نو » لىدىن يعنى بر تورك نىسلىدىن تورە مشلردى . لىسانلىرىنىڭ دلالتى دە بوحقىقە راجع اولور . « قا اوچانغ » لىر ياخود اُسكى اويغورلر ، يىنجى عصر مىلادى ابدالىرىندە « قوزو » ياخود « غوز » اولكەسىنى ضبط ايتىملىرىدى ، كە بونلار دە سوگرادىن « اويغور » آدلانىلر . شو قادار كە ، بو سوگ اسم مىلادىن اوتل و سوگرا « قوزو » لىر آراسىندە دە واردى . « ايفول - اويغور » تىبىرىندە ، يعنى چىنلىلر ك « خامىل » دىارىنە وىردىكلىرى اسم دە آشانغى يوقارى يىنە اوطرز تىلفىزە راست كىلر . بوندىن دە « قوزو » و « غوز » لىر ك ، « قا اوچانغ » لىر ك و « ھوئى ھو » لىر ك توركلردىن آيرىلان بر ھالە اولدىقلىرىنى و « قوزو » لىر ك « خامىل » ، « تورقان » و « بىش بالىق » شىرلىرىنىڭ ايلك خلقى بولوندىقلىرىنى آكلامق مۇمكىن .

« تولا » ، « اورخون » و « سەلەنغا » نىرلىرى آراسىندە كى ملىكتىردىن كىن « قا اوچانغ » لىر بونلر ك لىرلىنى آلدىلر . دو قوزىنجى عصر مىلادى اورتالىرىندە ، يوقارى « نىسەئى - يىكى چاى » قىرغىزلىرى دە « ھوئى ھو » لىرى اورخوندىن و « تولا » دن طرد ايدوب اورالردە يىلە شىمشلردى . اوزمان شىرق اويغورلىرى جنوب غىربى يە ھىرتلە « تانغوت » طرفلىرىندە و اورتا آسىيانك داھا غىربى سىملىرىندە توطىن ايتىلر . بونلر ، اورالردە موغوللر ك سىطوت وقوت قازاندىقلىرى زمانە قادار قالدىلر . بوزماندە موغوللر اونلرە « ايفور » آدىنى وىرىيورلردى . [ژورنال آزىياتىك] اويغورلرە داثر وىرىلن ملىمات آراسىندە « بىش بالىق » دن پىك چوق بىح ايدىلر . اويغورلر اورخون ، تولا و سەلەنغا نىرلىرى جوارىندە كى ايلك و طىلرلىنى بىراقىدىن سوگرا « بىش بالىق » - بىش شىر ، ك پىلدىنى بىردە اوطور مشلردى . ياقىن زمانلارە قادار بو شىر ك موقى وانجى بىلىنە مە بوردى . عرب جوغرافىيونى طرفىندىن شىر ك موقىنە داثر وىرىلن ملىمات متناقضدر .

ىرلىرى « بىش بالىق » ايدى . شىمالدە آشو نىرىنە قادار ياپىلدىلر . داھا جنوبدە چىنلىلر ك « نىسەئى ھو - نىسەئى توآن كى يون » - حال حاضر دە قانسو ولايتىنىڭ شىمال غىربى منھاسىندە كائىن سوچە او شىرى جوارلىرى - بىگىلى بولونىيوردى . شىرقا « غودون قاشى خىا » و غىربا « سىفان » - ياخود بو عصر دە اورتا آسىيا مەستولى اولان تىبىللىر - ولايتلىرى واردى . بو نىسلىر ك خاندانى « بارشو - آرتە - تىگىن » ە قادار ۹۷۰ سنە دوام ايتدى . بو سوگ نىس دە خىتانە تابع ايدى . جىنگىز ، چىنك شىمال ولايتلىرىنە بوزودىكى زمان « بارشو - آرتە - تىگىن » ، خىتانلر ك نىس ايتدىكلىرى ، والىي اولدور مشدى ؛ دىگر طرفدىن دە جىنگىز لە اتفاق تىكلىقىندە بولونىيوردى . خاقانك دعوتى اوزرىنە زىدىنە گىتدى و اوگا شو سوزلىرى سويلەدى :

« سىنك اُسىر ك » ايدوخو ، عظمت شانگى ايشىتمەشدى ؛ او ، خىتانلردىن مئىنقىردىر و چوق زماندىن برى سىكا تابع اولمىق املىندە در . بونك ايجون ، شىمدى يە قادار بروسىلە بولونماشدى . . . آرادىن بر مەت كچدىكىدىن سوگرا ، « كەرولان » نىرى ساحللىرىندە بولوندىنى صىرادە ، جىنگىز ، ايدوخو ، نىك متواضغانە سويلەدىكى سوزلردىن مئىنقىر اولدى و قىزى « يىلى آنتون » ى اوگا عقد ايلە كىندىنە اولاد ايتدى . وفايمىدىن سوگرا دە اوغوللىرى و طورونلرى « ايدوخو » عنوان اصالتىنى طاشىدىلر . . .

آغاچك كە قالماسى و داغك پارچالانماسى خرافەسىندىن صرف نظر ايدىلدىكى ھال دە ، چىن مورخلىرىنىڭ اويغورلرە داثر وىردىكلىرى ملىمات شىيان دقتدر . داھا سوگرا ، ايران مورخلىرى دە بوروايتلردىن اقباساتدە بولوندىلر . رشىد الدىن ايلە علاء الدىنك تارىخلىرى ، اويغورلر ك ائىرلىرىدىن اقباسا يازىلشدر . علاء الدىنك ائىرى « جىهان كىشا » آدىندە در . [۱]

رشىد الدىن ، اويغورلر ك يوقارى « اورخون » اوزرىندە كى ملىكتدە و وزير علاء الدىن « تولا » و « سەلەنغا » نىرلىرى آراسىندە و « قارا قوروم » داغلىرىندە متوطن اولدىقلىرىنى سويلەلر . چىن مؤلفلىرىنە گورە ، توركلر ك ائى بو بو ك قرار ك ھلرى اولان « ھوئى ھو » ياخود « ھوئى ھو » دە بو ملىكتدە ايدى . خانلىرى ، چىنلىلر ك « ھولىن » ياخود « خورىن » دىدىكلىرى موقىدە بولونوردى ، كە موغوللر بورا يە سوگرادىن « قارا قوروم » شىرىنى [۱] ھولاندا ھكىومتى زىدىندە اسوچ سفىرى اولان « اوخون » ، « جىنگىز خاندان تىيورلىكە قادار موغوللر ك تارىخى » - طىمى ۱۸۲۵ دە بارىدە - نامىندە كى ائىرىندە بوندىن بىض پارچالىرى ترجه ايتىملىدى ، كە بونلرە گورە چىن و جىم مورخلىرىنىڭ رىوايتلىرى بىرىنە موافقدر .

« سوھونغ كيان لو » مؤلفى ، اُثرىنىڭ قىرق ايكىنچى فصلىدە ، ھولاگونىڭ قارا قورومدىن غەربى آسىياھ دوغرو ياپىنى آقنە دائرەمچىل مەلۇمات وىرىيور . بوسوزلر آراسىدە « بىش بالىغ » كۇ ، بوگون « اورون غو » دىنلن وە خال باش - كىچەلى باشى ، گولنە دوگون « لونغ قو » رونغ غو ، نەرىندن بىش يوز لەى اوزاقدە اولدىنى كورولور . نەرك گولە دوگولدىكى نقتەنىڭ عرضى - ۴۶ درجە ۳۵ دىقە ، شەلى - در . موغول اوردوسىنىڭ « لونغ قو » صويىنى ، عرضى تەقريباً ۴۵ درجە ۳۰ دىقە اولان بىر نقتەدەن كچدىكىنى فرض ايدە جك اولور ساق ، داھا ايكى درجە جنوبدە بولونان « بىش بالىغ » ك موقىنى ، ھەر درجە ي ۲۵۰ لەى حساب ايتىك اوزرە ، قولايچە بولايلىز . بونقتەدە ، بوگون « اورومچى » قصبەسىنىڭ اشغال ايتىدىكى موقە دوشەر . « چىنلىلر ك حال حاضر دە ھونەى ھو آچىغ تعبير ايتدىكلىرى . » بونقتەنىڭ عرضى ۴۳ درجە ۶۰ دىقە عرض شەلى وبارىس نصف النھارىنە نسبتە ۸۷ درجە ۱ دىقە طول شىقىد .

ھولاگو عصرىندەن سوگراكى زمانلردە « تيان شان » و « تارباغاتاي » داغلىرىنىڭ اطرافىدە كى يرلەر « بىش بالىق » دىنلىرىدى . چىنك « مىنغ » خاندانىنىڭ تارىخىدەن شو سوزلرى نقل ايدىيورز :

« بىش بالى [ق] جەت غەربىدە كنىش بىر مەلكىتدەر . جنوباً يوتيان [خوتان] ، شەلى والا [قالوق ئولەنت] ، غەرباً سمرقند و شەرقاً ھوجەنو [خامىلك غەربىدە سوكرادن يىقىلان بىر شەر] ايلە محاطدەر . بىش بالى [ق] دن جنوبە دوغرو كياوقوآن [چىنك قان سو اياتىنىڭ ك غەربى قلەسى] نقتەسىنە قادار ۳۷۰۰ لەى حساب ايدىلەر . يانخى [قارا شەر] و خونەى نسو [قوتچە] شەرلىدە بىش بالى [ق] دن صابىلەر . شىرقىن غەربە مەلكىت اوزونلنى اوج بىك و كنىشلىكى ايكى بىك لەى در . « بو خلق كوچبە حالىدە و كچە چادىرلر آلتىدە باشلر . بورادە « پەشان » و « آق تاغ » آدىدە برداغ واردر . بوداغىن بردوزى يە دومان و آتش چىقار . بورالدىن نشادىر طوبىلارلر . « يەھە » گولىدە بورادە در ؛ و بونك چورەسى بر چوق لەى امتدادىدە در . اوجوار خلقى بوگولە « ايسىغ گول » قىرغىزلر ك - طوز گول - و قالوقر ك - نىمور تونوآر - دىدىكلىرى ، آدىنى وىرىلر . يوآن يعنى موغوللر زمانىدە بورادە « بىش بالى [ق] » شەرى واردى . ايمپراتور ھيان سونغ [مانفو خان] ، « خودان » ى بورايە والى يامشىدى . شى نسو [قوبىلاى خان] زمانىدە بورادە

« يوآن سەھو » عنوانىدە بر حكومت تشكىل ايتدىلر . « مىنغ » خاندانى زمانىدە ، يعنى ۱۳۹۱ دە ، بو مەلكىت پادشاھى چىن فەفورىنە برايلچى يوللادى و وىرگو اولق اوزرە بر چوق آتلر كوندەردى . « يونغ لو » دىنلن سەھلردە - ۱۴۰۳ : ۱۴۲۴ - بو مەلكىتدە اوطوران قىبەلر داھا غەربە دوغرو يورودىلر و « ايكى بالى [ق] » جوارىدە يرلە شوب بوراسىنىڭ آدىنى ايتدىلر . « سى ئوآن تە » سەھلرىندە - ۱۴۳۴ دن مؤخر - سوگرا چىن پاى تىختىنە ھىدەلر تەقدىمىدە دوام ايدىيورلردى ... « بو مەلكىت خلقىنىڭ كوچبە حالىدە ياشايدىقلىرىنى سوبلەمشىك . مەيشىتلرى منحصرأ اوگوز ، قوبون ، دەوھ و آت يىتىشىدە يەھە منحصر در ؛ زراعتلە پك آز مشغول اولورلر . سورولرىنىڭ سوت و آتيلە ياشايبوب ابلەسەلرىدە بونلر ك يوگ و قىللىرىندەن ياپارلر . دىللىرى بىر تورك « ھونەى ھو » لەجەسى اولوب « اوئى غونەل - اويغور » تعبير اولونور .

بوسوزلردەن « قاراشەر » و « قوتچە [قولجە] ؟ » شەرلىرىنىڭ اون دورىنچى و اون بىشىنچى عصرلردە « بىش بالىق » ديارىدە اولدىنى آگلاشلىيور . بوندىدە بوشەرك دىگر ايكى شەردن پك اوزاقدە اولمادىنى استىلال ايدىلەر . « بىش بالىق » ك « اورومچى » قصبەسىنىڭ يرىدە بولوندىنى قوتياً محتەلدر . « تانغ » سلالەسى زمانىدە « اورومچى » يە « پەتىنغ » دىنلىرىدى . « ايلى بالىق » يعنى « ايلى » شەرىدە بوگون « ايلى » ياخود « قولجە - غولجە » آكىلان و « ايلى » نەرى اوزرىدە بنا ايدىلن قصبەدن باشقا بىر دەھ كىلەر . چىنلىلر ك « ايلى بالىق » دىدىكلىرى بوشەرە مسلمان مورخلىرى « آلمالىغ » آدىنى وىرىلر . - ژورنال آزياتىك ، جلدە ، سەھ ۱۸۲۴ - فلاپروت .

اويغوردىيارىنىڭ حدودى ، شىرقە چىنك قانسواياتى و غوبى چولى ، جنوبدە تىبەت و « كوئەن لون » داغلىرى ، غەربدە پامىر « بام دنيا » يايلالىرى ، شەلدە چونغساريا و آلاتاغو « آلاداغ » وادىلىرى ايدى . اويغورلر ك خانلىرى « قومول » دىنلن ىردە اوطورردى . بوگە اويغور دىللىدە « تپە » معناسىدە كلىر ، كە بوگون « تورفان » و « قاراشەر » دىنلن موقە اولماسى محتەلدر ؛ كاشغر و سمرقند طرفلىرىدە احتوا ايدەر . بورالىرى اويغورلر ك مستەلكلىرى حكىمىدە ايدى . چىن توركىستانى دىنلن غەربى توركىستانى ، أصل اويغورلر ك ساكن اولدقلىرى مەلكىتلر ك حدودى خارجىدە صامق لازم كلىر . دوكتور وىليام رادلوفە كورە ، « آلمالىق » ، « قارا قوروم » ، و « تيان شان » طرفلىرىدە أسكى اويغور يازىسىلە محتر و تارىخى و شىقەلر تشكىل ايدەن

کتابه لرینده قوللانیمش اولان یازیلردن تاممیه باشقادر. بو حرفلر، شرق تورک لرینه نسطوری میسیونه لرلی طرفیندن کتیریلش اولان سریانی یازیسیندن عبارتدر. [لئون قاهون] بوسریانی حرفلری اوچ عصردن آز برمدته اُسکی « ایسکیت » یازیسینک یرنی طوتمشدی ؛ وَ مسلمانلقه برابر گلن عرب حرفلریندن اول ، خریستیان دینینده اولان تورکلر بوالفبانک تعمیمینه چایشمشلردی. [لئون قاهون] فی الحقیقه ، « بوغراخان » کُ مسلمانلنی قبول ایتمه سیندن داها اول « نان لو » وَ « یهلو » تورکلری نسطوری یازیسینی قوللانیورلردی . بونلردن مسلمانلغه گچن قوملر ، خریستیان اَلفباسینی وَ تقویمینی استعمالده دوام ایتمدیلر . بونلر آراسینده سریانی دینینده یازیلان انجیلک حرفلری قرآنک یازیسیندن داها متلی وَ داها مانوس ایدی . [لئون قاهون] قبول اسلام ایدن شرق تورکلری زدینده خریستیان اَلفباسینک اونودولماسی وَ بونک یرینه عرب حرفلرینک گچمه سی آنجاق دورت عصرده ممکن اولایلمشدی . شو قادارکه ، بوددا دینینده قالان موغوللر ، اوغورلردن اوگره ندیکلری حرفلری بوگونه قادار محافظه ایدیورلر ...

« قوداتقوبیلیک » منشور بر مقدمه ایله باشلار وَ متعاقباً بر جوق فصللره آیریلش اولان منظومه لر کبیر . مؤلفی یوسف اسمینده بزفاندر، که بوخدمتینه مکافاة ، « بوغراخان » طرفیندن « خاص حاجب » تعیین ایدیشدر . کتابک مدایحینه متعلق دیباجده شوسوزلره تصادف ایدیلیر :

« چین حکمالاری نینک أشعارلاری بیلا آراسته ، ماجین علمالاری نینک أمثالی بیلا یزانمیش تورور . بو کتابی او قیقلاز ، بویتلارنی معلوم قیلغو جیلار کتابدین عزیزراق ایرور . چین وماجین طاملارنی قاموقی اتفاق بولدیلارکیم ، مشرق ولایتی دا ، قاموق تورکستان ایلیندا ، بوغراخان تیلیندا ، تورک لغتی دا بوکتابدین یاخشیراق هرگز کیم ارساتصنیف قیلمای تورور ...

چینلیکلار « آداب الملوك » آتاتیلار . ماجین ملکی نینک حکمالاری « عين المملكة » تادیلار . مشرقلیلار « زینة الامراء » تاپ آتاتیلار . ایرانلیقلار « شاهنامه ترکی » آتیشلار . بعضلاری دا « پندنامه ملوک » تامیشلار . تورانلیقلار « قوداتقوبیلیک » تاپ آتیشلار ...

بو اثرده استعاره تمثیلییه پک جوق تصادف ایدیلیر . نظمی عالی وَ مزین براسلوبده ده کلسده مؤلفی عرب وَ عجم شاعرلرینک اعتیادلرینه مخالف اولارق ، طبیعتدن وَ قوانین وَ حادثات فطرتدن

آثاره تصادف ایدیلکده در . فقط ، بو وثائق محدود اولدینی درجده قطعی الفساد ده کبیر ؛ وَ بونلردن اوغورلرک تشکیل ایتدیکلری حکومته دائر اَلینابیلن معلومات پک آزدر . بالکگز ، تورک اوصاف ملیه سینه دلالت ایدن احوال وشرائطک بوراده موجود اولدینی محققدر .

« قوداتقوبیلیک » ، کاشغرده « بوغراخان » آدینده بزفانک اجرای حکومت ایتدیگینی وَ شرقده وَ قومول طرفلرینده بر تورک توره سینک بولوندیغینی بیلدیرر . غربی چینه هاند وثائق تاریخیده دائماً اوغورلردن بحث ایدیلیر . بونلرک « سغدیانه » خلقی ایله مناسباتده بولونقلری معلومدر . هرمان وامبهری دیورکه : « تاریخ نرشخیده ، بخاراده اجرای حکومت ایدن - سلطان خاتون - بر آرائق عربلر طرفیندن تضییق گوردیگی ایچون قومشوسی بر تورک توره سیندن معاونت ایسته مشدی . خاتونه یاردم ایدن تورکلرک « زرافشان » طرفلرینده اوطوران قیلرلر ویا کاشغر اهلایسی اولماسی قویاً مأمولدر . بو تاریخدن سوگرا مسلمانلنک اورتا آسیاده شیوع وانتشاری اوغورجه نک اُسکی اُهمیتینی غائب ایتمه سینه وَ تورکجه یه وَ تورکلکه یابانچی اولان عرب وَ عجم دیلرینک ترجیح ایدیله سینه باعث اولدی . بولسانی بوتون بوتون اونودولمقدن قورتاران ، وامبهرینک تصادفاً اُله کچیردیگی « قوداتقوبیلیک » در . اوغور دینینده یازیلش اولان بومهم اثر اورتاده اولماسایدی وامبهری ، ره موزا ، قلا پروت وَ پوتیه گیبی مستشرقلره اوغور لسانی ایا ایتک شرفی میسر اولمایاچقدی . بو کتابک ، علم نقطه نظریندن قیمتی پک آز اولسا بیلر ، لسان اعتباریله بوندن ایدیلن استفاده پک بوکدر . « قوداتقوبیلیک » هجرتک ۶۳۳ نجی سنه سینه مصادف ۱۰۶۸ سنه میلادیه سینده وَ اوغور حرفلریله یازیلش منظوم بر اُردر . وامبهری ، بونی « اینسبروک » ده وَ ۱۸۷۰ سنه سینده

Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku-Bilik عنوانیه طبع ایتدیرمشدی . مندرجاتی آراسینده دو قسان ایکیدن زیاده عرب وَ عجم سوزلرینه تصادف ایدیله مه ز . بوندن ده ، بو کتابک یازیلدینی عصرده اوغور تورکلرینک متلی لسانه بو یوک بر اُهمیت ویردیکلرینی آکلایابیلیرز . شو قادارکه ، « قوداتقوبیلیک » ناظمینک چین ، ایران وَ هندوستان گیبی تورانه نسبتله متکامل برمدنیته مالک اولان مملکتلرک فلسفی ، علمی ، اخلاقی واجتماعی فکرلریندن اقتباسانده بولونماش اولدیغینی ادعا ایتک بر آز مشکلدردر ...

« قوداتقوبیلیک » کُ حرفلری « اورخون » وَ « ینسه تی »

وَاشْتِاقَاتِ لِقَوَائِهِ نَفْطَةً نَظَرِيْنَ قِيَمَتِي وَمَوْقِي نَهْ أَيْسَهُ ،
 اويغورجه ده . تورك ديبلرينه قارشى بويله برموقمه در . بواشتقاق
 سايه سينده تورك ديبلريله تورك ملتلى آراسينده كى رايطلر
 ومناسبتلر تايد ايتمش اوليور وبوحال مانچو وياتوت لهجه لر
 ماجارديلنه قادر هريره كوزه چارپيور . مسافه نك اوزاقلنى ،
 مناسبت قوميه نك آزلى كى اسبابى بو لهجه لك بريندن
 آيريلاسينده كى سائلردن صايابيليرز . داهدا دوغروسى برأصلدن
 توره بن ديبلرى بريندن اوزاقلاشديروب ده كيشديره ن سبيلر ،
 دنسانك هريرينده اولدينى كى ، بوشرق مملكتلرينده عيني
 طرز وشكلده تاثيرنى كوسته رمشدر .

وامبهرى ، اويغورجه نك اديياتى آراسينده «معراجنامه»
 و «تذكرة الاوليا» ايله «بختيارنامه» يده صايار . «معراجنامه»
 ۱۸۸۲ سنه ميلاديه سينده باريسته طبع ومستشرق باوه دوقورتهى
 طرفيندن فرانسجه يه ترجمه ايديلشدى . اويغورجه مستشهديات ،
 باوه دوقورتهيك روايتنه كوره ، بوتون آروپا كتابخانه لرينده
 بش آلنى پارچا ائردن زياده ده كدر . «تذكرة الاوليا» نك
 برنسخه سى باريس مى كتابخانه سينده و «بختيارنامه» اوقسفوردده در .
 آقره نك «تاج الدين دركاهى كتابخانه سينده اويغورجه برقرآن
 تفسيرى كوردم» كه بوتفسير هر كله نك اوزرينه اويغورجه مقابلى
 يازيلق صورتيله تاليف ايديلشدر . بونلردن باشقا ، يته بولسانده
 يازيلان تيمورلنكك بريرلنى ويانه ، و بر بويرولتوسى جنوه
 كتابخانه لرينده محفوظدر .

هايده ، «يرانك مذاهب قديمه سى تاريخى» عنوانلى ائرينده
 واوندن صوگرا مهنيسكى «بختيارنامه» نك ايلك صحيفه سىنى
 عيناً نقل ايتمشلردى . اوزمان ، كتابك يازيسى اوقومق قابل
 اولمادى ؛ و سير ويليام جونس ، بونى «فنا بر كوفى» يازيسى
 عد ايتمشدى . آبهل ره موزانك «تاتار لهجه لرى حقينده تبتعات»
 عنوانلى ائريندن صوگرا ، «بختيارنامه» نك «معراجنامه»
 كى اويغورديلينده يازيلدينى ورومان طرزينده برچوق حكايه لر
 عبارت اولدينى آكلاشيلدى . كتابك فارسى ترجمه سى له سقاليه
 طرفيندن فرانسجه يه ترجمه اولونمشدى . اوقسفوردده كى نسيخه
 ۲۹۴ صحيفه در يازيسى اوقوناقلى در . ائ مهم شخصلر ك اسملرى
 لعل ايله يازيلدر . يالنگز اويغور ديلى نده «خ ، ع ، ه»
 حرفلرى اولمادى ييندن بونلر عرب حرفلريله كوسته ريلشدر .
 استنساخ ايديلديكى تاريخ ۸۳۳ سنه هجرته سينك ذى الحجته سى
 غره سيدر .

پلان قارهن ، ابوالفرج ، عبدالرزاق ، كافور خان وابن

پك زياده ملهم اولور . چين افكار و فلسفه سىنى جامع اولماسى ده
 باشقاچه برمزيت صاييلمق لازم كلىر . [وامبهرى]

«قوداتقوبيليك» ، اويغورلر ك تشكىلات حكومتلى ،
 اوصاف اجتماعيه و قوميه لرى حقينده پك مهم معلوماتى جامه در .
 أهالينك صنفلى حقينده ده آزچوق ايضاحات واردر : تاوچقى ،
 قارا سونكك ، آق سونكك ، ساتيقچى ، تاراچى ، ايگديشچى ،
 سيد «علوى» ، اورتاچى ، آيسونچى .. كىبى تعبيرلر و بونلر
 حقينده آرى آرى فصللرده ويريلن خبرلر ، تورك جمعيتلرينك
 شكل ابتدايلىرينه دائر بزه شايان دقت و استفاده برچوق شيلر
 اوكره دير . وزيرلر ك ، سوباشيلر ك ، بيتيكچى ، يولاوچى
 و قاپوچى لر ك وظيفه لرى حقينده ده بر فكر ويرر .

«قوداتقوبيليك» ده كى سياسى و اجتماعى تشكىلات ابتدايه ينى
 نظر مطالعه دن كچيرمك پك فائده ليدر . بونلردن ، اسكى سفديانه نك
 پارسلره منسوب مدنيتىنى و چين - بوددا مؤسسائينك اويغورلر
 اوزرينده كى تاثيرايتى ده آكلايابيليرز . بوندن ايديله جك ائ بو يوك
 استفاده ، بوجمعات ابتدايه نك اوصاف و اعتيادات اخلاقيه سى
 حقينده كى استدلالا تدر . فى الحقيقه «قوداتقوبيليك» ده دوزرانك
 اوصافى نى تعداد صيراسينده اطرافلى معلوماته تصادف ايديلكده در .
 بوراده اطاعت ، علو جناب كىبى مزيات اخلاقيه دن ، برحكومتك
 طرز اداره سى كىبى قوانين اجتماعيه يه قادر هرشيدن آزچوق
 بحث ايديلير ؛ و بسيط و ابتدائى برأخلاقك بوتون اساسلى
 كورولور .

«قوداتقوبيليك» ده علمه ويريلن اهميت ده شايان دقتدر ؛
 بوده مؤلفينك فضل و كالينه دلالت ايدر . بوكتابه علمك
 موقى پادشاهلقدن ، بايلقدن جوق يوكسكدر ؛ و معرفت حقتك
 نعمتلريندن ائ بو يوكى صاييلمقده در . مرحالده «قوداتقوبيليك» ك
 طرز تحرير و افاده سى و بالخاصه اخلاقى اساسلى اوزرينده
 مسلمانلغك ده تاثيرى اولمق لازم كلىر . [وامبهرى] بوكتاب
 اديياتدن باشقا اشتقاقات لسانيه نطفه نظريندن پك قيمتلى در .
 بوسايه ده چاغاتاى ، قازان ، آذرى و غرب توركجه لرلى برأصل
 اشتقاقى به ارجاع ايتمك ممكن اولاييلمشدر .

اويغورجه يه عائد ائ مهم ماخذ «قوداتقوبيليك» در .
 بونك يازيلدينى لسان ، يعنى اويغور توركجه سى ، برزمانلر چين
 ايجلريندن طوناقبيلىرينه قادر اوزانان واسع بر اولكده قوللانيلان
 ادبى و سياسى برديل ايدى . بوكونده بو يوك تورك ديبلريندن
 باشقا برچوق كوچوك لهجه لك اشتقاقى اصللرلى بولمق ايجونده
 فائده ليدر . لاتينجه دن اوره بن ديبلره كوره ، بونك تشكىلات

ۋتورك لسانلارنىڭ بولغۇچىسى ، ط ، حرفىنىڭ مۇتەددىرلەردە ۋتورگە سوزلاردا قوللانغۇچىسى ، بو ائركىڭ عرب دىللىنىڭ تىخكىسى آلتىندە قالان تورك - اسلام لەھجەلىرىنىڭ بىرەنە ۋ مىثالا سىلچوق تورگە سىنە نىسبەت ايدىلەسى لازىم كەلگىنى بىلدىرىدۇ .
 حكاىەنىڭ مىندىر جاتى آراسىندە مىسلمانلغە مۇتەللىق سوزلارنىڭ بولغۇچىسى دە بزم نۇقتە نۇظر مىزى مۇيدىدۇر . اويغۇرچە يازىلىش اولان يىگانە ائركىڭ قودا تەقوىلىك ، در . « مىراجنامە » بىلە اويغۇرچەدىن زىيادە چاغانا بىر ئاڭدۇرغان ۋ فقط بىرچوق يىلدا اويغۇر املان ۋ تەلفىزىنە رىيات ايدىن بر ائردۇر . « بىختىارنامە » نى كورمەشىن اولدىم ايجون بونك حقىقەندە بىر حىكم وىرەمەم ...

چوواش لەھجەسى :

چوواشلار ، وولغا سويىنىڭ ساحللىرىندە ۋ نىژنى نوغۇرود ، قازان ۋ اورانبورغ طرفلىرىندە اوتۇرۇلۇر . ايلك زىمانلار ، حىياتلىرى كۆچمەنلىككە كىچىرىش سوكرا لىرى تۇپتىن ايدەرك زىراعتلە باشامبا باشلامشۇدۇر . آوچىلىق اۇڭ رواجلى ايشلىرىدۇر . بونلرى ، شامالى آسىيانىڭ اويغۇر ، چود ، سامويد ، چىرەمىس ، اوستىياق ، ووغول ، لاپون ، فىن ۋ ماجار قوملىرى كىچى تورك عىرقىندىن سايىق لازىم كىلىدۇ . توركلىر ۋ تانارلارنىڭ اىختىلاطلرى يوزىندىن بىعض اوصاف ظاهرىلەرى آز چوق دە كىشىمىش ، ۋ دىللىرىندە تانار سوزلىرى قارىشىمىشۇدۇر .

چوواش لەھجەسىنىڭ صرفىنە دائىر روسىيادە طبع اولونان بىر كىتابدىن تەقلا لىۋە - لىك ۋ ژورنال آزىياتىكىدە [سەنە ۱۸۲۵ - جلد ۶] مىندىرچ بىر ماقالىسىندىن بىعض شىلرى اقباس ايدىيورز :
 چوواشچەدە اسمىڭ حاللىرى مىجىرد ، مضاف الە ۋ مفعول الەدىن عبارتدۇر . مفعول بە يىرىندە مىجىرد حالى قوللانلىرى :

سىرلا - سىرلاينىڭ ، سىرلانا

بونك تابع اولدىنى قاعدەلر شونلردۇر :

« آ » الە نىھايەتەن سوزلارنىڭ مضاف الەللىرى « نىڭ » الە

بايىلىرى :

توو [داغ] - تووينىڭ ، تووا

« او - ە » ۋ « اى » الە نىھايەت بولان سوزلاردا بوشكىللىرى

آلبر :

قوورو [ە] - قوورو ، قوورا [مفعول الە]

ايساردى [ياڭاق] - ايساردى ، ايساردا

« و ، ل ، م ، ۋ » الە بىتن كەلگەندە مضاف الە

[نىڭ] اۇدانىڭ تىخا قىلە تىشكىل ايدەر :

غىرىشاھ كىچى ذواتىڭ شىھادەتلىرىندىن ، موغوللارنىڭ اون اوچونچى عىصر دە اويغۇر يازىسىنى قوللانمايە باشلايدىقلىرىنى بىلىيورز . فقط اويغۇرلار ۋ مانچولر بويازىنى ھانكى تارىخىدە ۋ كىمىڭ دىلالىتە ائمشلاردر ؟ بونۇقتە ھنوز آڭلاشلاماشدۇر .

بىر نۇمۇنە اولق اوزرە ، « بىختىارنامە » دن شو پارچان نۇقل

ايدىيورز :

« بىشچى كونك حكاىى : وزىركىلىپ ايتدى يا مىلىك [مىلك] بىيورغىل كىم بو قولنى اولدىرسوندىكىم بار چاخلىق بىزنى قىباح تىلوب يامان سوزلر آيتورلر دىخى بىز اول سوزلرنى ايشىدوب آمايز دىدى ايسە مىلىك بىيوردى كىم بىختىارنى كىتورسونلر مىلىك ايتدى يا قول نە اوچون مونداق خىطام ايشى قىلدىڭ مىن سنى بوگون اولدىورمىن دىدى ارسە بىختىار ايتدى يا مىلىك مىن ياسوق سىز دورورمىن دىخى تىكرى تىمالى دن امود طوترمىن كىم ياسوقم يوق سىبى دن مىن خىلاص قىل نىتق كىم دادىن مىلىك نىڭ خاتونى ياسوقم يوق اوچون كىتار قىلدىن خىلاص بولدى دىدى ارسە مىلىك ايتدى آينىڭ ايشى نىچە ايوردى .. حكاىى بىختىار ايتدى يا مىلىك تانارستان ايلى دە بىر مىلىك واراردى دادىن آتلىق دىخى بىراغسون (؟) كوركلب خاتونى واراردى دىخى ايكى وزىرى وار اردى بىرىڭ آدى كوردار اردى بىرىڭ آدى كردان دىخى اول كوردار وزىرىڭ بىر كوركلب قىزى وار اردى نىتق كىم طالمدە آينىڭ مىثلى يوق اردى دىخى اول قىزنىق فرىص سىھرى اردى كىم ھىر كوز دە جوزە [روزە] طوطوب قرآنى اوقىيور اردى دىخى ھىر كىچە نىڭ ارقىنچا (؟) ناماز قىلور اردى دادىن مىلك اول قىزىڭ عبادىتى ايشىدوب آنى كورمىكن طاشق بولمىش اردى دىخى آناسىغە استىدى ارسە آناسى ايتدى قىز بىلە سوزلشىن طابكلىب قىزىغە بوسوزى ايتدى ارسە قىزى ايتدى مىن خاتونلىغ كىشىغە طاپىز مىن كىم عىمرى نماز لىغ بىلە كچورچى مىن دىخى تىكرى تىمالى نىڭ قوللوقنى قىلور بىللى مىن دىدى ارسە اول وزىركىلىپ اول قىزى نىڭ سوزىنى مىلىكغە ايتدى ارسە مىلىك نىڭ آچىلگى كىلىب وزىر - نىڭ باشىغە بىرچومق اوروپ وزىرى اولدردى . دىخى اول قىزىنى اوز اوىغە كىتوروب ايتدى يا قىز مىن سنى خاتونلر مىن كوندوز موندە تىكرى تىمالى غە قوللوق قىلغىل دىخى كىچە ارسە مىنگا خىدمت قىلغىل دىدى ... »

بومثالدىن آڭلاشلىرىدە كە « بىختىارنامە » نىڭ طىر زافادە ۋ املاسى

اويغۇرچەدىن اوزاقلاشىمىشۇدۇر . داھا دوغرىسى ، بونى تورك دىللىرىندىن بىرەنە نىسبەت ايتىمك پىك مىشكىلدۇر . بالخاصە ، اويغۇر